

רעיונות נורדים: ביקור מסדק והמאבק האנטי-אימפריאלי במצרים

ליאור שטרנפלד

שנותיו של מוחמד מסדק בראשות ממשלת איראן (1951-1953) היו שנים סוערות. אלו השנים שבהן התעצב המאבק לדה-קולוניזציה מול המעצמות הישנות, בריטניה וצרפת, באיראן ובמזרח התיכון כולו. בהלאימו את תעשיית הנפט האיראנית, היה מסדק למנהיג המוסלמי הראשון שהצליח לגבור על בריטניה, ולו לפרק זמן קצר. מסדק שילם על כך בהדחתו, הרחה שבריטניה וארצות הברית היו מעורבות בה. מאבקו של מסדק זכה להתעניינות בעולם כולו, ובכל מקום פורש בדרך אחרת. המאמר בוחן את הדרך שבה הובנה הפרשה במצרים – שם זכה מסדק לקבלת פנים נלהבת ומסוקרת במיוחד בעת ביקורו בנובמבר 1951 – ומנתח את השפעתה על מאבקה של מצרים באימפריאליזם הכלכלי הבריטי.

מבוא

באוגוסט 1953 נפל דבר באיראן – ד"ר מוחמד מסדק (Mossadegh), ראש הממשלה הנבחר של איראן ויו"ר מפלגת 'החזית העממית' (ג'ִפְהָה י־מְלִי), הודח מתפקידו במסגרת הפיכה שיזמו במשותף שירותי הביון של בריטניה וארצות הברית. מסדק הודח מכיוון ששנתיים קודם לכן הלאים את תעשיית הנפט של איראן, ביטל את זיכיונה של 'חברת הנפט האנגלו-איראנית' (AIOC) וסילק את כל הכוחות הבריטיים מאיראן. מסדק נקט צעדים אלו לאחר שהבריטים סירבו להיענות לבקשתו לדון מחדש בתנאי הזיכיון כדי לגבש הסכם הוגן יותר. מטרתו הייתה להגיע להסכם דומה להסכם ששימש בסיס להקמת חברת הנפט 'אראמקו' (ARAMCO), הסכם שישקף חלוקת רווחים ולא ניצול משאבים.¹

* מאמר זה מבוסס על חיבור לשם קבלת תואר מוסמך שנכתב בהנחיית ד"ר רלי שכטר וד"ר חגי רם מהמחלקה ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

1 בשנים אלו נחתם ההסכם בין ארצות הברית לסעודיה שעניינו השותפות ב'אראמקו', ולפיו יחולקו הרווחים שיופקו מהפקת הנפט שווה בשווה בין הצדדים. הסכם זה גרם לתסיסה באיראן

בשתי שנות כהונתו בראשות ממשלת איראן הצליח מסדק לגבור (ולו לזמן קצר) על המעצמה האימפריאלית הגדולה והדומיננטית ביותר במזרח התיכון באותם הימים; הוא הצליח לתבוע בעלות על נכס חשוב ממדרגה ראשונה שהיה בעיני הבריטים – שלהם. ההיסטוריון רוג'ר לואיס (Louis) מציין:

מפעל הנפט באַבְאָדָאן היה הנכס הגדול ביותר של בריטניה מעבר לים. היה זה מקור לגאוה לאומית באנגליה של אטלי (Attlee), בוויין (Bevin) ומוריסון (Morrison). אפילו בסוף שנות הארבעים ובתחילת שנות החמישים עדיין האמינו בכירים בריטים שהנפט הפרסי הוא למעשה נפט בריטי, מכיוון שבריטים גילו אותו, הון בריטי פיתח אותו ומיצויו היה פועל יוצא של כישורי הבריטים ושל תושייתם (Louis 2006: 731).

האירוע שיעמוד במרכזו של מאמר זה הוא ביקורו של מסדק במצרים. בנובמבר 1951, בדרכו חזרה מעצרת האו"ם בניו יורק, עצר מסדק לביקור בן ארבעה ימים בקהיר.³ ביקור זה היה רב חשיבות משום שבמהלכו הוצג מסדק במצרים כגיבור לאומי. בהפגנות תמיכה המוניות תבעו המצרים ממנהיגיהם לשאת באחריות לגורל המדינה כפי שנוהג מסדק באיראן. כלומר, לעמוד מול המעצמות ולממש את ריבונות מצרים. במאמר זה אנסה להוכיח שלביקור זה נודעה השפעה מרחיקת לכת על המאבק המצרי בקולוניאליזם הבריטי, ואולי אף על המאבק האנטי-קולוניאלי במזרח התיכון בכלל. 'כמו בני אדם ואסכולות הביקורת, גם רעיונות ותאוריות נודדים – מאדם לאדם, ממצב למצב, מתקופה אחת לאחרת' (Said 1983: 226). מילים אלו של אדוארד סעיד מיטיבות לתאר את סיפור הפיכתו של מסדק ממנהיג איראני למנהיג אזורי ולמוביל של תהליכים אנטי-קולוניאליים. 'תאוריית הנדידה' (Traveling Theory) של סעיד קובעת שרעיונות נודדים ממקום למקום, ללא תיחום גבולות, ושכל מקום שרעיון מסוים מגיע אליו הוא עובר התאמה למצב השורר ב'ביתו' החדש. לשיטתו של סעיד, מעבר

ולנכונות להיאבק למען הסכם חדש עם הבריטים. עוד על 'אראמקו' ראו: ירג'ין 1992: 426-427.

- 2 כל התרגומים במאמר זה הם של המחבר, אלא אם צוין אחרת.
- 3 בדרכו חזרה מניו יורק נחת מטוסו של מסדק באמסטרדם ובקהיר. נחיתות הביניים היו ככל הנראה לצורך תדלוק, ונבעו כנראה גם ממצב בריאותו של מסדק. להחלטה לעצור בקהיר דווקא לא ניתנה סיבה רשמית, פרט לסיבה שתובא להלן בדיעבד – הידוק הקשרים בין איראן ומצרים.

הרעיונות והתאוריות ממקום למקום הוא 'עובדת חיים' (כלומר, תהליך המתקיים בדרך הטבע), וגם תהליך המאפשר את התפתחותם של חיים אינטלקטואליים. לפי סעיד, למעבר כזה יש מסלול מובחן בן ארבעה שלבים: בשלב הראשון, בארץ מוצאו של הרעיון מתקיימים מכלול של תנאים ה'מולידים' אותו. בשלב השני, הרעיון מועבר כמו שהוא למקום אחר, והמשמעות המקורית שלו מיוחסת למקום החדש. בשלב השלישי, מתבארים התנאים המאפשרים את הטמעת הרעיון או את ההתנגדות אליו במקום החדש. בשלב זה הציבור הרחב נחשף לרעיון. בשלב הרביעי, הרעיון עובר התאמה מלאה למקומו החדש ומייצג רעיונות שאינם חופפים בהכרח את הערכים שהולידו אותו במקום מוצאו (Said 1983: 226-227).

על סמך תאוריה זו אטען שאין לראות בהתנהלותו של מסדק עניין איראני פנימי או מרכיב ביחסי איראן-בריטניה בלבד. המקרה של מסדק, כפי שאנסה להוכיח, שימש השראה לנתינים רבים במושבות לשעבר (מי שיכונו לימים 'העולם השלישי'), ומסדק זכה בהן לפופולריות רבה. ראש ממשלת איראן נהפך לגיבור ולמנהיג אזורי המציב את האפשרות לעצמאות מדינית וכלכלית במקום הכפיפות למעצמות והכניעה לתכתיבים אימפריאליים.

הרמיון הרב בין איראן למצרים באותה התקופה עושה את מצרים למקרה בוחן ראוי לבדיקת השפעתה של מדיניות מסדק על השיח האנטי־קולוניאלי במזרח התיכון. שתי המדינות היו לקורבן של הרחף האירופי להשתלטות על משאבים ולקיום סחר רווחי, שהוביל לכינונו של מבנה אימפריאלי. ההבדל המהותי ביניהן היה שאיראן לא הייתה נתונה לשלטון קולוניאלי ישיר במובן הקלאסי, ואילו מצרים הייתה נתונה לשלטון כזה משנת 1882 ועד שנת 1956, השנה שבה עזב אחרון החיילים הבריטים את אזור תעלת סואץ (Hourani 1992: 283-284). בראשית שנות החמישים של המאה העשרים כבר נהגו שתי המדינות מעצמאות לכאורה, אולם הבריטים שמרו על דומיננטיות פוליטית באמצעות משטרי מלוכה נאמנים. לשתי המדינות היו נכסים כלכליים-לאומיים שהיו נתונים למעשה בשליטה בריטית (הנפט באיראן ותעלת סואץ במצרים), ובמצרים אף הייתה נוכחות צבאית בריטית ניכרת. כשהחלה פרשת מסדק באיראן הייתה מצרים נתונה לשליטה בריטית עקיפה, ובעיצומה של הפרשה התחוללה במצרים הפיכת 'הקצינים החופשיים', שלאחריה אימץ המשטר החדש עמדה אנטי־קולוניאלית מובהקת. הדרך שבה התקבלה פרשת מסדק במצרים השפיעה גם על קבלת ההחלטות של הבריטים ברחבי העולם הקולוניאלי, זאת בשל רחיקת רגליהם מאיראן והחשש שמא גם במצרים תתפתח הפרשה לאותו הכיוון. דמותו של מסדק והמאבק שהוביל ייצגו בעבור המצרים את הכמיהה לעצמאות לאומית וכלכלית ולעמידה איתנה אל מול המעצמות האימפריאליות.

שני סוגים של מקורות ראשוניים יישמשו אותי במאמר זה: מסמכים מהארכיון הלאומי הבריטי (PRO) וקטעים מן העיתונות המצרית.⁴ המסמכים הארכיוניים כוללים דיווחים מהשגרירות הבריטית בקהיר למשרד החוץ בלונדון, סקירות עיתונות תקופתית, שהיו נהוגות בכל הנציגויות הבריטיות בעולם, וראיונות שערכו אנשי השגרירות עם אישים מצרים כדי לחוש את הלכי הרוח של הציבור במצרים. סקירות האירועים נכתבו אחת לחודש (אלא אם היו אירועים חשובים שהצריכו סקירות תכופות יותר) והדגישו את האירועים שהבריטים החשיבו במיוחד.

המקורות מן העיתונות הכתובה הפופולרית במצרים מייצגים את הזרמים המרכזיים בציבוריות המצרית. עיתונות זו שיקפה את הלכי הרוח בחברה המצרית, השפיעה לא מעט על עיצובם והייתה, למעשה, 'עיניה' של החברה. במחקרה על מצרים ערב המהפכה, סלמא בוטמן (Botman) מצביעה על עלייה בחשיבותה של העיתונות הכתובה במחצית הראשונה של המאה העשרים ומציינת שלעיתונות היה תפקיד מכריע בהחדרת רעיונות מודרניים במגוון רחב של תחומים' (Botman 1991: 136). עמי איילון קובע שבתקופה הנדונה הייתה לעיתונות הכתובה חשיבות עליונה בעיצוב השיח הציבורי במצרים. איילון טוען שהעיתונות הייתה מוסד נגיש לכול, ושהיא נעשתה מקור חיוני ופופולרי למידע ולפרשנות הודות למכירת עשרות אלפי גיליונות בכל מקום ובזול. הוא מתאר את המנגנון החברתי שהתפתח בשנים ההן, מנגנון שסייע להנגיש את העיתונות גם לקהל 'לא טבעי' שלה – למי שלא ידעו קרוא וכתוב – הקראת העיתונים במקומות ציבוריים. איילון קובע שבשל המצוקה הכלכלית, היו ארבעה או חמישה אנשים קוראים עותק אחד של עיתון (איילון 2000: 88-89, 91). לפיכך, הוא סבור, הנתון שלפיו במחצית המאה העשרים נמכרו במצרים כ-550 אלף עיתונים ביום, מתוכם כ-80 אלף עותקים לפחות של העיתון היומי אל-אֶהְרָאם, אינו מייצג את תפוצתה האמיתית של העיתונות הכתובה. למעשה, נקרא כל גיליון מודפס שיצא במצרים על ידי שני מיליון קוראים. זהו מספר עצום ביחס לגודל האוכלוסייה במצרים באותם הימים (Ayalon 1995: 81). בוטמן מציינת אף היא שבקרב האוכלוסייה שלא למדה קרוא וכתוב נשתמרו הרגלי הקריאה בציבור (Botman, 1991: 136-138).

במאמר אעסוק בניתוח השיח בעיתונות המצרית בשנים 1951-1956, מעליית מסדק לראשות הממשלה באיראן ועד הלאמת תעלת סואץ בידי ג'מאל עבד אל-נאסר. כמו כן, אבחן את המקום שתפסה פרשת מסדק בזירה הציבורית במצרים בעת

4 מסמכים אלו מקורם במשרד החוץ הבריטי, על ענפיו השונים. המסמכים נמצאים היום בארכיון הלאומי הבריטי (PRO - Public Record Office), וסימונם (FO) Foreign Office. ראו גם ברשימת קיצורי שמות הארכיונים בסוף המאמר.

התרחשותה: אילו משמעויות העניקו המצרים לפרשה, למדיניות ההלאמה שנקט מסדק ולתגובתן של בריטניה וארצות הברית לאירועים, וכיצד השפיעו אלו, מאוחר יותר, בעת הלאמת התעלה. בכוונתי להתמקד במאמרי מערכת, לטורי דעות ולמאמרי פרשנות. במציאות שבה התגייסה העיתונות על רוב גווניה למאבק הלאומי, תפסה הכתיבה הפוליטית מקום מרכזי במהדורות היומיות. איילון מציין שמאמרי פרשנות וכתיבה אידיאולוגית קיבלו קדימות ונחשבו לחשובים יותר מדיווחי חדשות, ובוודאי מנושאים אחרים שהעיתונות עסקה בהם (איילון 2000: 95). חלקים אלו של העיתון הם שיצרו את ההבדלים האידיאולוגיים המהותיים בין עיתון לעיתון והיו גורם מכריע בעיצוב הדעות.

בחרתי להשתמש בעיתונים היומיים המצריים הנפוצים ביותר באותה עת – אל-אהראם ('הפירמידות', שנחשב לעיתון העצמאי הגדול ביותר עד 1956), אל-מסרי ('המצרי', שהיה מזוהה עם מפלגת ה'נפד') ואח'באר אל-ינם ('חדשות היום', שנחשב לעיתון עצמאי שקידם אג'נדה לאומית).

פרשת מסדק נחקרה לאורך השנים מזוויות רבות מאוד. אופייה, סופה המסעיר, ריבוי הזירות והדמויות שהשתתפו בה ודמיונה לתסריטו של סרט מתח משוכח – עשו את הפרשה לכר פורה למחקר. על פי רוב התמקרו המחקרים, ובמידה רבה של צדק, בהיבטים שעשו אותה למסעירה כל כך בשל היותה מערכה במלחמה הקרה, ובהיותה פועל יוצא של אישיותו יוצאת הדופן של מסדק. המחקרים נבדלים זה מזה בדרך הבנתם את השפעתה של פרשת מסדק על איראן, בתפיסתם את הקשר שבין המלחמה הקרה לבין פרשה זו, ובהבנתם את הגורמים שהביאו לנפילתו של מסדק. כל המחקרים בחנו אך ורק את ההיבטים האיראניים של הפרשה, שום מחקר לא בחן את השפעתו של מסדק ושל הפרשה שבמרכזה עמד על מדינות אחרות במזרח התיכון, ולא ניתנה תשומת לב מספקת להשראה שהעניק מסדק למנהיגי העולם הפוסט-קולוניאלי. תרומתו של מאמר זה תהיה אפוא בבחינתה של פרשת מסדק מהפן האזורי – המזרח-תיכוני – שלה, ולא רק המקומי-איראני.

אפשר לומר שרוב המחקרים על פרשת מסדק ועל התקופה שלאחריה רואים בשנת 1953 ובהפיכה נגד מסדק קו פרשת מים בפוליטיקה האיראנית. אחרי 1953 השתנתה המפה הפוליטית באיראן כמעט ללא היכר – לאחריה נהפך השאה למוקד הכוח העיקרי באיראן, ושוב לא היה בעל משמעות ייצוגית בלבד. בין השנים 1941 ו-1953 כיהנו באיראן תשע-עשרה ממשלות, והאורך הממוצע של כהונת כל אחת מהן עמד על שבעה חודשים וחצי. לאחר ההפיכה נהפך השאה לשליט יחיד ולבעל כוח כמעט בלתי מוגבל (1: Chubin and Zabih, 1974). סמי זוביידה מדגיש שהפיכת הנגר בשנת 1953 הייתה נקודת מפנה, ובה זכה השאה בכל הסמכויות ולאחריה 'הואץ קצב הדיכוי הפוליטי, ובשנות השישים והשבעים נרמסה באכזריות כל התארגנות פוליטית

שהתנגדה למשטר; אפילו ארגונים חשאיים ומחתרתיים נפגעו קשה' (זוביירה 2004: 119).⁵

מה משקלה של תקופה זו (1951-1953) בכלל ושל פרשת מסדק בפרט במחקר על מצרים? מחקרים רבים נכתבו על התקופה הזאת במצרים, שכן היו אלה שנים סוערות מבחינה פוליטית וחברתית, וגם כיום הן נחשבות לשנים שעיצבו את מצרים של ימינו והשפיעו עליה. כמעט כל המחקרים שנכתבו על מצרים של אמצע המאה העשרים ראו בכיבוש הבריטי גורם מכריע בעיצוב החברה ובתהליכים החברתיים שהתחוללו במצרים והובילו למהפכה ביולי 1952, מהפכה שהפילה את ממשלת ה'נפד' והעלתה לשלטון את 'הקצינים החופשיים'.

במחקרים הרבים שהתפרסמו על מהפכת 'הקצינים החופשיים', על התקופה שקדמה לה ועל נסיבות הצלחתה, לא מצאתי ולו מחקר אחד המכיר בהשלכות פרשת מסדק על מצרים. פ"ג וטיקוויטס רואה במהפכה תוצר של כל האירועים שקדמו לה מאז שנות הארבעים (וטיקוויטס 2001), ואילו ג'ואל גורדון (Gordon) מציג תמונה הפוכה של המהפכה ורואה בה מכלול מהלכים בלתי מתוכנן, כמעט ספונטני, שכל מהלך בו קבע כיצד ייראה המהלך שאחריו. אף על פי שגורדון מביא בספרו *Nasser's Blessed Movement* את הערכת הבריטים שנאסר היה מעין 'מסדק מצרי', הוא אינו קושר את האירועים שכתב עליהם, קרי מהפכת 'הקצינים החופשיים', להקשר הרחב של תהליכי הדה-קולוניזציה במזרח התיכון, מחוץ למצרים (Gordon 1992).

כדי לבסס את טענתי שביקור מסדק במצרים בשלהי 1951 תרם לאירועים הלאומיים ששיאם במהפכת 'הקצינים החופשיים' ביולי 1952, אפתח בבדיקת ההשפעה שהייתה לתופעת ה'מסדקים' על המרחב המזרח-תיכוני. לאחר מכן אבחן מקרוב את ההשפעה שהייתה לביקור על השיח הציבורי במצרים. הניתוח יבחן את מיקומו של מסדק בשיח זה, החל בביקור עצמו, דרך אירועי המהפכה ב-1952 וכלה בדרך שבה הבינו במצרים את הרחתו של מסדק מראשות ממשלת איראן באוגוסט 1953. אולם תחילה אפנה להסביר מהי התופעה שאני מכנה 'מסדקים'.

האם היה מסדקים?

כדי לבחון את השפעתם של מסדק ושל מאבקו על מצרים יש להקדים ולשאול: כיצד בוחנים את השפעתו של אדם יחיד על אזור? לדעתי יש לבחון זאת בהשוואה לתופעות

5 על היבטים נוספים במחקרה של פרשת מסדק באיראן, ראו גם: קינור 2005; Chubin and Zabih 1974; Abrahamian 1982; Bill and Louis 1988; Abrahamian 1989; Chubin 1997: 216-249; Abrahamian 2008.

דומות אחרות, כלומר לבדוק את זיהויו של אותו אדם עם ערכים, עם עמדות ברורות ועם מדיניות עקבית.

דוגמה לתופעה כזאת אפשר למצוא ב'נאסריוז' – בהשקפה הפאן-ערבית שבבסיסה אידיאולוגיית 'המעגל הערבי' הידועה שהוביל ג'מאל עבד אל-נאסר. מדובר בהשקפה הגורסת שחלוקת המזרח התיכון למדינות לאום היא תופעה קולוניאלית, וכי עתיד הערבים תלוי ביכולתם להתאחד. דוגמה נוספת היא תופעת ה'פמאליזם', שנקראה על שם מֶסְטָפָא פֶמָל אַתֶּאתוֹרֶכ, אבי הלאומיות התורכית המודרנית. הפמאליזם שאף לחילון, למודרניזציה במשמעותו המערבית, ללאומיות פרטיקולרית וכדומה. גם ה'ח'ומייניזם' באיראן בשנות המהפכה האסלאמית הוא דוגמה לתופעה זו. האם אפשר להצביע גם על מסדקיוז? כדי לענות על שאלה זו, אפרט את מכלול הערכים שאני מייחס למושג 'מסדקיוז'.

מסדק היה מזוהה עם מדיניות הלאומיות הנכססים הלאומיים ועם המאבק על זכותו של עם לשלוט במשאביו. למושג 'לאומיות כלכלית' (Economic Nationalism) היה לדעתי חלק מרכזי במסדקיוז. תמצית רעיון הלאומיות הכלכלית הוא שאומה זקוקה לכלכלה עצמאית וחזקה כדי לשחרר את עצמה וכדי להתחרות עם אומות אחרות (Shechter 2008: 571). הבכורה במושג זה ניתנה לערכים הלאומיים על פני הכלכליים, כלומר, בטווח המיידי יש לתועלת הכלכלית חשיבות משנית לעומת החשיבות הניתנת לערכים כמו החזקת נכסים בעלי משמעות לאומית (וגם כלכלית) (Helleiner 2002: 325).

לאור האמור לעיל, ברור שלצד התגברות הרגשות הלאומיים באיראן התחדדה גם ההכרה שחברת הנפט האנגלו-איראנית פוגעת בעצמאות איראן, וכי הלכה למעשה מתקיים באיראן קולוניאליזם בריטי. מרגע שנהפכה חברה זו ליעד במאבק האנטי-קולוניאלי, נהייתה השליטה בתעשיית הנפט למשא נפש ולסמלן של הלאומיות האיראנית ושל עצמאותה. מסדק, שהוביל עוד מראשית ימי פעילותו הציבורית את המאבק למען ניהול עצמי של איראן, טען שבאמצעות חברת הנפט והשגרירות שלהם בטהראן ניסו הבריטים לשעבד את איראן. כדי להמחיש את שעבודה של איראן ואת ניצולה, הוא הצביע על תנאי העבודה והמגורים המחפירים של העובדים האיראניים בחברה ועל התמלוגים המגוחכים שקיבלה הקופה הציבורית האיראנית מהבריטים. נושא זה עמד בלב נאומו בפני המג'לס האיראני ב־25 בנובמבר 1951.⁶ המאבק

FO 371/98609, Text of the report submitted by the prime minister, Dr. Mohammad Mossadegh, on Nov 23, 1951, upon his return from the United States of America and Egypt, 23.11.1951. להקלטה של הנאום במג'לס, ראו: http://www.youtube.com/watch?v=TGhbG57_tMk&NR=1

הציבורי שמסדק היה מזוזה עמו, החל משנות העשרים של המאה העשרים, וביתר שאת משנות הארבעים שלה, הוביל להשתרשות ההכרה שהנפט האיראני הוא המשאב הטבעי הגדול ביותר שיש לאיראנים, וכי עליהם לפתחו ולהשתמש ברווחיו לתועלתם. מסדק הצליח להגשים את העצמאות האיראנית על ידי הלאמת החברה והוצאת הכוחות הבריטים מאיראן, אף על פי שבעיני כול נחשבה איראן ליריב נחות (Bill and Louis 1988: 2-3).

אמנם בראשית שנות החמישים היו עמים רבים כמזרח התיכון נתונים במאבק כזה או אחר נגד האימפריאליזם על צורותיו השונות, אולם מסדק היה הראשון שהפך את המאבק ממאבק רטורי גרידא למאבק שהישגים בצדו. החשיבות הרבה מאוד שייחסו הבריטים לנפט האיראני ולנוכחותם באבאדאן ובטהראן הפכה את המאבק לסמל משמעותי ונלמדו היטב בקהיר, בבירות (שבאותו הזמן החלה בה מחאה על מדיניות הזיכיונות על התשתיות) ובמוקדי חינוך נוספים בין המעצמות לבין עמים שגישו אחר דרכם לעצמאות. אחרי תחילת הפרשה חיפש כל מנהיג ששאף לחולל מאבק אנטי-קולוניאלי בעל משמעות בארצו את 'אבאדאן' שלו, ואילו המנהיגים שהיו עלולים לאבד את מעמדם בעקבות תקדים אבאדאן (המלוכות שהמערב תמך בהן, כמו מוחמד רֶזַא שאה פֶּהְלוּוי באיראן והמלך פֶּארוק במצרים), ניסו להעלים אותו מעין הציבור. באפריל 1951, זמן קצר לאחר היבחרו של מסדק לראשות ממשלת איראן, נפגש סר ראלף סטיבנסון (Stevenson), שגריר בריטניה במצרים, עם המלך פארוק בארמונו. בפגישה זו אמר המלך בפירוש שהיה שמח לו הפרשה הזאת הייתה גוועת מהר ככל האפשר: 'המלך אמר לי שהוא שמע שבאיראן הושלט משטר צבאי, ושהוא חשש שמא זה מוקדם מדי, אך חשוב שהעניינים שם יירגעו. הוא קיווה שהסכם יושג כמהרה בין החברה האנגלו-איראנית לבין הממשל האיראני'.⁷ דאגתו של המלך הייתה מוצדקת: זמן קצר לאחר מכן היו הוא וממשלתו ליעד לתקיפות בעיתונות משום שלא נאבקו בבריטים כמו האיראנים, וכפי שציינה שגרירות בריטניה בקהיר בדיווח למשרד החוץ ב־8 לספטמבר 1951,⁸ ההתקפות הלכו והחמירו בהדרגה.

מסדק, שחקן ותיק במגרש הפוליטי, הבין שמעמדו והשפעתו חרגו באותה עת מתחומה של איראן, ושם יתמיד במאבקו, יוכל להרחיבו. הוא סבר שבמאבק מהסוג שהוא מתכונן אליו הוא יודקק לתמיכתם של הלאומנים. בעת סיום ביקורו בארצות הברית ב־18 בנובמבר 1951, כאשר אמר לו עוזר שר החוץ האמריקני, ורנון וולטר

FO 371/90131, Ralph Stevenson, Political Department: General Correspondence, 7
3.4.1951

FO 371/90138, Ralph Stevenson, Political Department: General Correspondence, 8
5.9.1951

(Walters), שהוא שהה בארצות הברית זמן רב מדי מכדי לשוב לאיראן בידיים ריקות, השיב מסדק: 'האם אינך מבין שבחזרתי לאיראן בידיים ריקות, אני חוזר מתוך עמדה חזקה הרבה יותר מאשר לו הייתי שב עם הסכם שהיה עליי למכור לפנאטים שלי?' (קינזר 2005: 156).

ציפייה זו הוכיחה את עצמה — הן בביקור שערך במצרים בדרכו חזרה מארצות הברית, הן משחזור לאיראן וזכה לשבחים רבים. משום ששב בידיים ריקות, כביכול, נתפס מסדק כבעל יכולת להוביל את המאבק נגד המערב, שכן הוכיח שהוא אינו נוהג כמו המנהיגים המוכרים, שהתפשרו עם המערב כדי לזכות בטובות אישיות או משום שלא יכלו לעמוד מולו. הביקור במצרים, שבו אעסוק בהרחבה בפרק הבא, סייע למסדק להיהפך למנהיג אזורי ולמוביל המאבק האנטי־אימפריאלי במזרח התיכון. קינזר העריך בספרו שראש ממשלת אנגליה, וינסטון צ'רצ'יל, גרס שבביקור זה נהפך מסדק לא רק לסכנה לאספקת הנפט של בריטניה, אלא גם לסמל בלתי נסבל לרגשי העוינות כלפיה בכל העולם (קינזר 2005: 157).

מה עשה את מסדק למנהיג אזורי? כלומר, מה גרם להתפשטות המסדקיות? ראשית, מסדק לא הסתפק בפנייה לעם האיראני בלבד ופנה לעמי המזרח התיכון כולם. צעד ראשון בכיוון זה נעשה בביקורו במצרים, שבמהלכו הציע להקים ברית מזרח־תיכונית שתתמודד עם האימפריאליזם על צורותיו השונות.⁹ על כך אנו למדים מדיווחי השגרירות בקהיר ללונדון: 'ד"ר מסדק נפגש עם כמה אישי מפתח ופוליטיקאים מצרים, בהם עבד אל־האדי באשא, מנהיג הסעדיסטים'¹⁰ והמפתי לשעבר של פלסטין, והיכל באשא, מנהיג הליברליים החוקתיים. היכל באשא הודיע לעיתונות במפורש שד"ר מסדק העלה בפניהם את הצעתו לכינונה של "ברית אזורית מזרח־תיכונית".¹¹ לאחר פרסומו בעיתונות המקומית, הייתה לרעיון אחיזה מסוימת גם בדעת הקהל במצרים, אולם בסופו של דבר הוא לא יצא אל הפועל.¹² באותו דיווח של השגרירות העריכו אנשי משרד החוץ הבריטי שמסדק לא הגיע לקהיר כדי לכתוב בריתות, וכי זהו רק תוצר לוואי של הביקור: 'ייתכן שהצד האיראני ניצל את הביקור על מנת למצוא שוק חלופי למוצרי הנפט שלהם' (קינזר 2005: 157).

ערות נוספת למדיניות הפנייה לעמי האזור כולו אפשר למצוא בפגישות שקיים מסדק במהלך הביקור עם מנהיגי מדינות נוספות שסבלו גם הן מנוכחות זרה, בעיקר

9 FO 371/91474, Ralph Stevenson, British Embassy Cairo, 3.12.1951

10 המפלגה הסעדיסטית התפלגה בשנות הארבעים ממפלגת ה'ופד' ונחשבה לאופוזיציה למפלגה זו.

11 FO 371/91474, Ralph Stevenson, British Embassy Cairo, 3.12.1951

12 ראו בדיווחי הבריטים על השיח שהתנהל בעיתונות במצרים באותם הימים על רעיון זה: FO 371/91474, Ralph Stevenson, British Embassy Cairo, 3.12.1951

מהמֶגֶרֶב (ממרוקו ומאלג'יריה), פגישות שבמסגרתן העלה בפניהם שורה של פתרונות ורעיונות. את רעיונותיו הציג גם בפני אנשי רוח מהמזרח התיכון ומצפון אפריקה שעמם נפגש בקהיר (קינזר 2005: 157).

דומה שעם חזרתו לאיראן הפנים מסֶדֶק את מעמדו החדש, ובנאומו במג'לס דיווח על נסיעתו המוצלחת לארצות הברית ולמצרים.¹³ כדי להציג את התמיכה הרחבה שזכה לה בעולם, הזכיר מסֶדֶק את המדינות ואת המנהיגים שתמכו בו בפומבי; הוא הודה למנהיגי גרמניה והולנד, ציין את הפגנת התמיכה שזכה לה בניו יורק מול מוסדות האו"ם דווקא, וכן בפילדלפיה ובוושינגטון. בהמשך הנאום פנה מסֶדֶק לעמים הנוספים הנאנקים תחת עול הקולוניאליזם, ובמיוחד לעיראקים, והציע את תמיכתה המלאה של איראן במאבקם, על כל המשתמע מכך.¹⁴

הפופולריות הגואה של מסֶדֶק בקרב עמי האזור הדאיגה את המנהיגים המקומיים, שהיו בדרך כלל מנהיגים סמכותניים שהמעצמות, ובהן ארצות הברית, תמכו בהם. ראייה לדאגה זו היא האיסור שהוטל על כניסתו ללבנון בינואר 1952.¹⁵ מסֶדֶק ביקש להגיע ללבנון ונענה בשלילה מחשש לליכוי יצרים ולכינוס הפגנות נגד החברות האירופיות שפעלו בשטחה. זאת לאחר שבחדשים שקדמו לכך התקיימו בלבנון הפגנות נגד חברות האנרגיה והתחבורה שהיו בשליטה בלגית, ועלתה הדרישה להלאימן 'לפי הדוגמה הפרסית'.¹⁶

גם בתורכיה, שהייתה חברה בברית נאט"ו ותמכה בגוש המדינות המערבי, הייתה למסֶדֶק השפעה רבה. כפי שעולה מדיווחי השגרירות הבריטית באנקרה, העיתונות התורכית שיבחה אותו ואת מהלכיו והאשימה את ארצות הברית ובריטניה שהן אינן משאירות לאיראן כל בררה אחרת, ודוחפות אותה לידי מוסקבה.¹⁷ בשיחה פרטית עם איש השירות הדיפלומטי הבריטי, ג'יימס בוקר (Bowker), הביע שר החוץ התורכי,

13 FO 371/98609, Text of the report submitted by the prime minister, Dr. Mohammad Mossadegh, on Nov 23, 1951, upon his return from the United States of America and Egypt, 23.11.1951.

14 FO 371/98609, Text of the report submitted by the prime minister, Dr. Mohammad Mossadegh, on Nov 23, 1951, upon his return from the United States of America and Egypt, 23.11.1951. ראו גם הודעה מאוחרת יותר של שר החוץ, חסין פאטמי, לממשלת עיראק: FO 371/104564, Note of Iranian Government to Iraqi Government, Political Departments General Correspondence, 12.3.1953.

15 ידיעה חרשונית, 21.1.1952. אל-סיאסה, 3.

16 ידיעה חרשונית, 22.1.1952. 'מוסאדק לא ביקר', על המשמר, 2.

17 FO 371/104570, James Bowker, Political Department General Correspondence, 20.8.1953.

ד"ר קופרלו, תמיכה ברעיון להדיח את מסדק ולכונן ממשל פרו-מערבי באיראן. בדרך אגב הוא גם התנצל על השמועות שארצו קונה נפט מוזל מאיראן, למרות החרם הכלכלי שהוטל עליה.¹⁸ בווקר ניצל את ההזדמנות שיצרה שיחה זו כדי להשמיע את מחאת הבריטים: 'ניצלתי את ההזדמנות להביע את תדהמתי על אחדות הדעים שהציגה העיתונות התורכית אך לפני יומיים, בהכתרתה את מסדק בתואר הלוחם המושלם והאחרון ובהאשמתה אותנו במישרין ואת האמריקנים בעקיפין, שאנו דוחפים את איראן היישר לידי מוסקבה. קופרלו, כרגיל, לא קרא את העיתונים, והתנצל על שזה מה שקראנו...'.¹⁹ הביקורת שהטיח בווקר בעיתונות התורכית מעידה אולי יותר מכול על שברירתו של המצב בעיני הממשל הבריטי – הבריטים חששו כנראה שכל פרסום בעיתונות במזרח התיכון יוסיף ויכרסם במעמדם.

השפעתו של מסדק ניכרה גם בישראל. באוקטובר 1951 פרסם עיתון הבוקר (שהיה מזוהה עם מפלגת הציונים הכלליים) מאמר של יוסף נדבה שכותרתו הייתה 'מוסאדק בדורו – כאחשוורוש בדורו'. המאמר כולו הביע הערכה למסדק בהיותו אדם ששינה את הדינמיקה בהתנהלות המזרח התיכון עד אז. מעט מן החשיבות שייחס לו הכותב עולה מן הפסקה החותמת את המאמר:

חשיבותו של מוסאדק חורגת היום ממסגרת פרס בלבד. אישיות כלל-אסיאתית הוא, ותוך חודשים מספר עלה בידי לחולל מהפכה שאותותיה ניכרים בכל היבשת העצומה (הדגשה שלי, ל"ש). הוא הביא לידי התעוררות העמים. מצרים כבר הולכת בעקבותיו. יהיו דיוני מועצת הביטחון בנוי יורק אשר יהיו, הבריטים שוב לא ישובו לשדות הנפט בעבאדאן. אם אמנם יעלה בידי פרס בכוחות עצמה להפעיל שנית את בתי הזיקוק – זוהי שאלה אחרת, אך ברגע זה לא חשובה ביותר. הבריטים גורשו מעמדת מפתח היסטורית בלב אסיה. מבחינה זו כבר סיים מוסאדק את תפקידו. בנאומיו השונים במג'לס הוא חוזר ומכריז, כי שוב אין הוא חושש מפני המוות. הוא השלים את ייעודו, עתה יכול הוא ללכת, כי את הדרך למהפכה כבר עלה בידי לסלול. אם תפגע בו כבגנדי, יד המרצח מן המארכ, ואם לא תפגע – בפרס אין לצורת הקץ כל חשיבות שהיא. בטהראן מהלך הרצח בכל שעות

FO 371/104570, James Bowker, Political Department General Correspondence, 18
20.8.1953

FO 371/104570, James Bowker, Political Department General Correspondence, 19
20.8.1953

היום והלילה, אך מי שכבר הצליח לחרות את שמו על דפי ההיסטוריה, מתעלה משגרת חיי בן תמותה רגיל (נרבה 1951).

אם כן, ככל הנראה, בשלהי 1951 כבר לא נחשב מסדק למנהיג איראני בלבד, אלא למוביל תנועה חלוצית במאבק האנטי־קולוניאלי. באיראן היה מעמדו של מסדק ללא עוררין, במרחב המזרח־תיכוני ראו בו מנהיג של המאבק לשחרור לאומי ואילו במערב ראו בו מנהיג אזורי חשוב ומסוכן. בחירתו ל'איש השנה' של המגזין טיים לשנת 1951 יכולה להעיד על מעמדו במערב. במאמר המערכת של המגזין, שהסביר את הבחירה, הופיעו דימויים שהעמידו את עולם הערכים ה'מערבי', שמייצגיו הם ההיגיון, הסדר והצדק בהתגלמותם, מול עולם הערכים ה'מזרחי', שמייצגיו הם מסדק ושיגעונותיו. המאמר פותח במשפט המנסה לחקות אגדה אוריינטלית וכמו לקוח מ'סיפורי אלף לילה ולילה':

היה היה פעם איש אציל שהתגורר לו בארץ הררית, בין בגדאד ל'ים הקוויאר'. איש אציל זה, שכל חייו התלונן על הדרך שהממלכה התנהלה בה, הפך לפתע פתאום, ביום אחד, לראש שרי הממלכה. בתוך כמה חודשים הוא גרם לכך שהעולם כולו יהיה תלוי ברביו ובמעשיו, בבדיחותיו, בדמעותיו, בהתקפי הזעם שלו. מאחורי תעלוליו הגרוטסקיים מונחים נושאים הרי גורל – שלום או מלחמה, התקדמות או נסיגה – נושאים שהשפיעו על ארצות רבות הרחק מעבר להרים שלו.²⁰

בפסקה זו ובמאמר כולו משתקפת תפיסת העולם שרווחה באותה עת בארצות הברית ובבריטניה, ולפיה האחריות הגדולה לאחר המשאבים החשובים לעולם (הנפט האיראני) הופקדה בידי אדם שמידותיו אינן תואמות כלל את המשימה. מסדק זכה במאמר לכינויים כמו 'מכשף זקן', אך כונה גם 'ג'ורג' וושינגטון האיראני', שלמרות הכול, הוא האדם המנהל את ה'הצגה' (כלומר, את הפרשה) הזאת. בהמשך המאמר הוסיף הכותב ללעוג לשיטותיו של מסדק ולהתנהלותו בכל הפרשה, ובה בעת שיקף את הלכי הרוח שרווחו במזרח התיכון:

²⁰ Editorial, 7.1.1952. 'Man of the Year – Challenge of the East', *Time* 20
<http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,815775,00.html>

בדרך זו נהפך האציל הזקן הזה לאיש הידוע ביותר שהצמיח גזעו זה מאות בשנים. בדרך זו הוא גם יצר סכנת מלחמה בין אומות, רושש את ארצו וסחף כמה משכניו אל סף אסון (הדגשה שלי, ל"ש) [...] יש מיליונים באיראן ומחוצה לה, פרי הלך מחשבתו הפנאטי, שבעבורם מסדק הוא סמל וגורם מדרבן. הם יעדיפו לראות את ארצותיהם נופלות מלהמשיך את יחסיהן עם המערב [...] המערב עדיין לא פיתח כוח מוסרי שיאפשר לו להגדיר את יעדיו ואת אחריותו במזרח התיכון. עד שהמערב לא יפתח כוח מוסרי שכזה, לא יהיה לו סיכוי להתמודד עם המיליונים המיוצגים באיראן, במצרים ובתריסר ארצות נוספות שמסדק מייצג.

המאמר קשר את האירועים באיראן לאירועים במצרים מבחינה רעיונית, בקשר שאעמוד עליו בהרחבה בהמשך. נקודת המוצא בשתי המדינות הייתה זוהה – הלאמת תעשיית הנפט האיראנית והדרישה המצרית לבטל את ההסכם משנת 1936 שאִפשר לבריטניה להחזיק כוחות צבא בתעלת סואץ. לפי המאמר:

המשבר האיראני כבר בעבע כאשר מצרים הודיעה על ביטול ההסכם משנת 1936. הממשל המצרי דרש שהחיילים הבריטים יעזבו את מצרים. מאחר שהבריטים שמרו על התעלה הם סירבו. המצרים התקוממו, אלא שארצות הברית צידדה בבריטניה [...] אך כעת הפכו הבריטים לצבא כובש בטרטוריית אויב. במזרח, סוג כזה של כיבוש יעלה להם בקרוב יותר ממה שהוא שווה.

במאמר נקבע שלפרשת מסדק יש השלכות מיידיות: אובדן מעמדם של הבריטים באזור וערעור היציבות השלטונית במזרח התיכון, ובכלל זה רצח חצי תריסר מנהיגים במזרח הקרוב במהלך 1951. תוצאתה של אי-היציבות הפוליטית עלולה להיות נפילת המזרח התיכון לידי הקומוניסטים, ולכן, גרס הכותב, שבשלב זה על ארצות הברית להוביל את מדיניות המערב במזרח התיכון ולעצבה: 'בהיותה מנהיגת העולם הלא-קומוניסטי, מוטלת אחריות כבדה על כתפיה של ארצות הברית. כחלק ממנה עליה להתמודד עם האתגר המוסרי המהותי שהציב המכשף הזקן והמזרחי (Strange Old Wizard) [...] ואשר הוא, עצוב לומר, איש השנה של 1951'.

לסיכום, בחלק זה ניסיתי להגדיר את תופעת המסדקים, ולהראות שהאיראנים, אנשי המזרח התיכון הערבי והמעצמות – הושפעו ממנה. תופעת המסדקים הושתתה, כאמור, על עקרונות של לאומיות כלכלית, ולכן במדינות שנכסיהן הכלכליים היו נתונים לשליטה זרה היו ממדי התמיכה בה גדולים אף יותר.

אימוץ המסדקזם במצרים

אם מסדק הצליח להתחמק מעונש על הלאמת תעשיית הנפט באיראן, מדוע שנאסר לא ישאב מכך השראה וילאים את חברת תעלת סואץ? (Louis 2006: 731). ציטוט זה של גורמים בריטיים, המובא אצל החוקר רוג'ר לואיס, הוא ביטוי לתפיסת הפקידות הבריטית את ה'מסדקזם' ערב ההחלטה להוציא לפועל את מבצע 'אג'קס' (Ajax), שבסופו הורח מסדק מראשות הממשלה באיראן. בחלק זה של המאמר אבדוק כיצד נתקבלה פרשת מסדק בשיח הציבורי במצרים. אעמוד תחילה בקצרה על המערכת הפוליטית במצרים ועל מצבה ערב הופעתו של מסדק. הבנת הכוחות המעורבים בפוליטיקה חשובה, מפני שהנושאים שהעלה מסדק אל מרכז השיח הציבורי העסיקו את כל הכוחות הפעילים בה. לא היה צד במערכת הפוליטית המצרית שלא היה מעורב, או לפחות נקט עמדה ברורה כלפי מסדק.

המפה הפוליטית המצרית הורכבה משלושה כוחות ראשיים שאתגרו זה את זה, ופרשת מסדק תרמה להעמקת המתח ביניהם. מן הצד האחד ניצב מוסד המלוכה. המלך שלט על פי סמכויות חוקתיות, ועקב נסיבות פוליטיות רבות שנים, נשענה יציבות שלטונו לא מעט על האינטרס הבריטי. בשנים שקדמו לאירועים הנידונים בפרק זה נחשב המלך לעושה דברם של הבריטים במצרים, וכשסטה מכך, הוענש ב'דיפלומטיית ספינות הקרב' הידועה של בריטניה (ראו לדוגמה את המצור על ארמון עאבדין).²¹ מעמד המלוכה ירד מאוד בעיני הציבור, הן בשל המאמץ הניכר של מפלגת ה'ופד' בעניין זה, הן משום שהציבור ראה בה מוסד רופס אל מול הבריטים. יש לציין שתדמית המלך לא הייתה, ככל הנראה, שונה מתפקודו למעשה. כשהתחילה הפרשה באיראן נפגש המלך פארוק בארמונו עם השגריר הבריטי במצרים, ראלף סטיבנסון, והתנצל בפניו על המצב שנוצר בעניין תעלת סואץ. המלך שאל את סטיבנסון אם ממשלת בריטניה מעריכה את מאמציו לשמר את הסטטוס קוו, וסטיבנסון אישר שאכן כך הם פני הדברים. סטיבנסון ציין בפני המלך, שמוכן שהוא אינו יכול להיראות נחוש פחות מממשלתו בכל הנוגע לשאיפות הלאומיות של מצרים. בהמשך השיחה צידד המלך בעמדת הבריטים בסכסוך באיראן, והביע תקווה שהפרשה תסתיים מהר ככול האפשר.²²

21 ב-4 בפברואר 1942, בעקבות סירוב המלך לדרישה בריטית להחלפת ממשלה, פרצו לארמון עאבדין שבקהיר כוחות צבא בריטיים רגליים, בעוד משוריינים בריטיים הקיפו את הארמון מבחוץ. האירוע נצרב בתודעה המצרית כנקודת שפל מבחינה לאומית.

22 FO 371/90131, Ralph Stevenson, From Cairo to Foreign Office, 10.4.1951

מן הצד האחר, ניצבה מפלגת ה'ופד', המפלגה הלאומית, שצברה כוח ויוקרה לאחר מהפכת 1919.²³ ה'ופד' סימלה בתחילת דרכה את המאבק המצרי לעצמאות, אולם כבר בראשית שנות החמישים ראה בה הציבור חלק מ'הסדר הישן', מפלגה מסואבת מדי ומושחתת שלא הצליחה להגשים את מטרותיה וזנחה את העקרונות שהוקמה למענם.²⁴ בעקבות אירועי 1919, זכתה המפלגה בהנהגתו של סַעַד זַרְלִוּל לאהדה רבה והייתה ההבטחה הגדולה של הפוליטיקה הלאומית. במאבקה לאורך השנים הצליחה המפלגה להוציא מהבריטים הבטחות גדולות שיתמכו במפעל הלאומי המצרי, אך כשהבריטים לא קיימו את הבטחותיהם, לא עוררה ה'ופד' מחאות קשות מדי. לעומת זאת, ה'ופד' ניהלה חזית עיקשת מול ארמון המלך בכל הנוגע לסמכויות ולסמכויות הפרלמנט. ג'ואל גורדון מציין שאף על פי שה'ופד' עמדה רשמית בראשות הממשלה מעל לשלושים שנה, למעשה אפשר לספור בערך שבע שנים שבהן שלטו אנשיה ללא לחצים מבחוץ, ללא תכתיבים (מצד הבריטים, או מצד מלך מצרים בלחץ הבריטים), ובלי הדחות מזדמנות של ראשי המפלגה ביוזמת הבריטים או ביוזמת בית המלוכה (Gordon 1992: 16-17). גם מערכת היחסים בין ה'ופד' לארמון ידעה עליות ומורדות, במיוחד בתקופת עמידתו של מֶסְטַפָּא אל-נַחַאס בראשות הממשלה (בכהונתו האחרונה, בשנים 1950-1952). בתקופה זו נחשפו מעשי שחיתות רבים שצמרת ה'ופד', ובראשה נחאס ואשתו, הייתה מעורבת בהם. כדי להרגיע את הרוחות נהגו השניים לשבח את המלך פארוק בפומבי ולהתעלם במופגן משחיתויות בארמון. מובן שגילויים אלו לא הוסיפו ליציבות במערכת הפוליטית במצרים (ארליך 2003: 92-93).

אף על פי שנהוג לראות בבריטים גורם שלישי בפוליטיקה המצרית, יש למנות כאן גורם נוסף, המתאים יותר לדעתי לבחינת הלכי הרוח הפנימיים — העם המצרי.²⁵ מצד אחד ראה העם לנגד עיניו מלך כנוע ומתרפס בפני הבריטים, מלך שעלה למלוכה

23 עם סיומה של מלחמת העולם הראשונה נתכנסו ועידות שלום באירופה, ותכליתן הייתה לדרון בהסדרים חדשים, בין היתר, בעבור המדינות הנתונות לשלטון קולוניאלי. לאחר שבריטניה מנעה ממצרים לשלוח משלחת שתציג את עמדתה בוועידות, הקים סעד זר'לול את ה'ופד' ('משלחת') — תנועה פוליטית לאומית. התנועה זכתה לתמיכה גורפת בציבור המצרי והפגנות התמיכה ההמוניות בה זכו לכינוי 'מהפכת 1919'. לאחר מכן, לקראת ועידת השלום בסן-דמו, הכירו הבריטים בנציגות ה'ופד' ובהיותה מייצגת התביעות הלאומיות המצריות.

24 בזיכרונותיו כתב גם נאסר על תדמית ה'ופד' כערוך 'ימיה' — על מפלגה מסואבת, שבעה ומושחתת. עם זאת, ראשי ה'ופד' זכרו שהעצמאות הלאומית היא המטרה שהציב להם הציבור, ומדי פעם בפעם ניסו לקדם מהלכים להשגתה. על תדמיתה של ה'ופד' בעיני הציבור המצרי, ראו: ארליך 2003: 56-60.

25 בהגדרת 'עם' כוונתי לחלק עיקרי של הציבור המצרי שדגל בסדר יום ציבורי שבא לידי ביטוי בעיתונות הפופולרית. אין הכוונה כאן להכליל ולהתעלם מכך שהיו בעם זרמים רבים.

ונשאר בעמדתו בחסדי בריטניה, ומן הצד השני – מפלגה לאומית שהוא עצמו העלה לשלטון בעקבות אירועים שקורותיהם חרוטים בהיסטוריוגרפיה המצרית כמאבק לאומי לעילא ולעילא. אולם המפלגה, כאמור, איבדה את דרכה, והציבור המשיך לשאוף לעצמאות מדינית וכלכלית (נאסר 1961: 43). חלקים גדולים בציבור חשו שה'ופד' אינה מייצגת אותם עוד. מי שראתה עצמה מובילת המאבק במפלגת ה'ופד' ובאימפריאליזם הבריטי הייתה תנועת 'האחים המוסלמים' (Lapidus 1995: 626-627). אולם, בתקופה זו הוצרו צעדיהם של פעילי התנועה ולא היה לה כוח ממשי (זוכיידה 2004: 106-107). למרות זאת, הייתה תנועת 'האחים המוסלמים' באותו הזמן האופוזיציה הלוחמנית ביותר נגד ה'ופד' ונגד מה שהוגדר מאוחר יותר 'הסדר הישן' (Beinin and Lockman 1998: 391-394).

מדיניותו של מסדק כלפי בריטניה עוררה השתאות בקרב המצרים – כיצד העז מנהיג מהמזרח לקרוא תגר על אחת המעצמות הגדולות בעולם? בתחילת הפרשה התייחסה העיתונות המצרית לאירועים בהססנות – העיתונות אמנם העלתה על נס את פועלו של מסדק, אך לא הביעה ביטחון שפעילות זו אכן תימשך, והעריכה שהעיקר הוא בעצם פריצת הדרך.

אולם האירועים באיראן כמו זרו מלח על פצעי המצרים והלהיטו את הדיון על התעלה ועל הנוכחות הבריטית במצרים. בסקירה תקופתית של העיתונות במצרים שערכה השגרירות הבריטית בקהיר ב-29 במרץ 1951, הופנתה תשומת הלב לכמה מאמרים בעיתון אל-בלאד ('ההודעה'), מכיוון שעיתון זה היה מזוהה עם מפלגת ה'ופד' שהייתה הדומיננטית בשלטון באותה עת. העיתון הציע שמצרים תלמד מהמודל הפרסי: 'בריטניה לעולם לא תלמד איך להתנהג עם עמים מזרח-תיכוניים, וזעמו של העם הפרסי הנוחת עכשיו על ראשה הוא רק עונש על פשעיה'.²⁶ ברוח הדברים האלה נכתב במאמר המערכת של אל-מסרי: 'הבריטים הם אויבינו בהווה ובעתיד, והם אויבי הערבים באופן כללי'.²⁷

כחודש וחצי לאחר מכן, ב-7 במאי 1951, הופיעה כותרת ענק באל-אהראם: '99 מתוך 102 [הצירים] תומכים במסדק לאחר שהציג את תכנית ממשלתו בפני המג'לס האיראני'. כותרת ראשית ומודגשת כזאת הופיעה על פי רוב כשהיה מדובר בנושאים בעלי חשיבות רבה, אך בדרך כלל היו אלה עניינים מצריים פנימיים, ולא זרים לכאורה. בכתבה עצמה מתוארת בריטניה כחסרת אונים אל מול מהלכי איראן. 'בריטניה תרצה לשכוח את השישה במאי' ו'איראן לימדה את בריטניה שאף אחד לא יתערב בענייניה הפנימיים',²⁸ הם רק מקצת הביטויים שהופיעו בכתבה ולימדו על הגאווה שחשו

26 FO 371/90310, From Chancery to the Department, 29.3.1951

27 מאמר מערכת, 27.3.1951. אל-מסרי, 3.

28 מאמר מערכת, 7.5.1951. אל-אהראם, 3.

במצרים נוכח צעדיו של מסדק. מקריאה מדוקדקת יותר היה עשוי לעלות המסר שבריטניה אינה עוד בלתי מנוצחת. ב־26 בספטמבר 1951 דיווחו העיתונים הגדולים במצרים בכותרות ענק ובמאמרים נרחבים על החלטת המג'לס האיראני שכל הכוחות הבריטים יפנו מכל מקום באיראן בתוך תשעה ימים,²⁹ החלטה שעוררה רגשות עזים. ב־4 באוקטובר 1951 חגגו העיתונים המצריים בתצלומים של פינאי הבריטים מאבאדאן ובכותרות על הניצחון האיראני, מחד גיסא, ובריווחים על כעסם של הבריטים, מאידך גיסא. באל־אהראם הופיע תצלום של משאבות הנפט הדוממות באבאדאן ותצלום ממעוף הציפור של מתחם בתי הזיקוק השומם. כמו כן, פורסם ככל העיתונים תצלום שהיה למפורסם — מסדק נישא על כתפי ההמונים באיראן.³⁰

בהדרגה קיבל מסדק יותר 'מקום' בעיתונים — בידיעות, בטורי דעות ובמאמרי מערכת. באוקטובר 1951 החלו העיתונים במצרים לרווח על נסיעתו הקרובה של מסדק למוסדות האו"ם בניו יורק, במטרה להגן על עמדת ארצו בעניין הנפט. בשלב זה כבר ייצג מסדק בעבור המצרים 'חבילת ערכים', הקשורה למאבק בבריטים ולגאווה לאומית. מדיניותו של מסדק לא נחשבה עוד למדיניות המשפיעה על איראן בלבד או למשבר איראני־בריטי דו־צדדי, אלא לפרשה שיש לה משמעויות אזוריות כלליות, ובמיוחד בעבור מצרים. בראשית אוקטובר 1951 הופיע באל־אהראם מאמר שכותרתו 'מהפכת העיתונות הבריטית כלפי מצרים', ובחלק ניכר בו מוזכר הקשר בין האירועים באבאדאן לבין האירועים שהחלו להתפתח במצרים נגד הבריטים. לפי המאמר, העיתונות הבריטית ייחסה זאת במיוחד לרגשות הלאומיים הגוברים בשתי המדינות: איראן ומצרים (אל־שנאוי 10.10.1951: 8). דוגמה נוספת לקישור הטבעי שנעשה בין אבאדאן לסואץ אפשר לראות במאמר 'בריטניה משחקת את [תפקיד] השטן', שהתפרסם באל־אהראם ב־17 באוקטובר 1951. במאמר זה הכיע הכותב את דעתו באשר לדרך שממשלת איראן, ולאחריה גם מצרים, צריכה לנהוג בה:

בחודש אפריל 1951, לפני כשישה חודשים, עמד שר החוץ הבריטי, מר מוריסון, בפני העצרת הכללית, ואיים שאם ממשלת איראן לא תחזור בה מנקיטת האמצעים [האסורים] במאבק באבאדאן — הממשלה האיראנית תישא באחריות למה שיקרה. השר הנכבד [הבריטי] הדגיש שבידיהם ציי מלחמה המכסים את מי שבעת הימים וגם את המפרץ הפרסי — אך על הציים [שהשר הבריטי הצהיר עליהם] מעיב ענן איום יותר ממטוסייהם (אל־שנאוי, 17.10.1951).

29 ידיעה חדשותית, 26.9.1951. אל־מסרי, 1; ידיעה חדשותית, 26.9.1951. אל־אהראם, 1.

30 תצלום באל־אהראם, 4.10.1951, 6.

סביר להניח ש'הענן האיום' שכותב המאמר התכוון אליו הוא מסדק. כלומר, הכותב סבר שהאיום שהציב מסדק על בריטניה גדול יותר מזה שהציבו מטוסי הקרב הבריטים על האזור. הכותב הזהיר את ממשלת איראן שלא לסייע לבריטניה להיחלץ מהבור שכרתה ושאליו נפלה; לא להגיע עמה להבנות ולהסדר וגם לא להיכנע לאופוזיציה באיראן. מובן שלנגד עיניו של הכותב עמדה מצרים – שהאופוזיציה בה הייתה קשורה לבריטניה בטובות הנאה ושהתקיים בה שיח ציבורי שתמך במאבק. במאמר נע הכותב בין שתי הזירות – איראן ומצרים – בחופשויות רבה, וכשניתח את הצעדים הנדרשים באיראן, למעשה נקט עמדה ברורה באשר למה שצריך להיעשות במצרים מול האויב המשותף – בריטניה.

ביקור מסדק במצרים

אפשר לקבוע כמעט בדיוק מתי הפך מסדק לסמלו של המאבק הלאומי הצודק והעמידה האיתנה במרחב הציבורי במצרים: בעת ביקורו בקהיר. בחודש נובמבר 1951 יצא מסדק לארצות הברית כדי לנאום לפני מועצת הביטחון של האו"ם ולהציג את עמדת איראן, לאחר שכריטניה ביקשה להטיל עליה סנקציות. מסדק הגן על זכותה של איראן ליהנות מהפירות הכלכליים של תעשיית הנפט שלה וזכה לאהדה בין-לאומית רחבה. בדרכו חזרה לטהראן ביקש מסדק לעצור בקהיר. לביקור זה, התברר, נודעו לימים השלכות שחרגו משיתוף פעולה בין מדינות, והשפיעו על המאבק האנטי-קולוניאלי במצרים.

משהחלו להגיע היריעות על רצונו של מסדק לבקר בקהיר בדרכו חזרה לאיראן, החלו ההכנות לימי איראן ('אֵיֵאם אֵירָאן').³¹ היריעות על הביקור הצפוי הופיעו בכל העיתונים, ובצדן הופיעו מאמרים שהעלו מחדש את סוגיית הנוכחות הבריטית במצרים. ב-13 בנובמבר 1951 הופיע באל-אהראם מאמר מערכת ושמו 'מאבקו של עם' ('כפאח שַעֵב') ובו סקר הכותב את תולדות המאבק הלאומי המצרי, מאבק שהתחיל באירועי 1919 וסופו עשוי להיות תלוי בתוצאות ההתנגשות הנוכחית בין הכוחות הקולוניאליים והכוחות הלאומיים במזרח התיכון. בהתייחסו להישגי מהפכת 1919 שאל הכותב: 'איפה היינו [אז] ואיפה אנו עכשיו?'³²

31 המינוח 'ימי איראן' לקוח ממאמר באל-אהראם שפורסם בסיום ביקורו של מסדק, ותיאר כיצד נחגגו יחסי איראן ומצרים בימי הביקור. באותם הימים הועלתה איראן – מובילת המזרח במאבק באימפריאליזם הבריטי – על נס.

32 מאמר מערכת, 13.11.1951, אל-אהראם, 3.

למאמר זה חשיבות עקיפה: טרם פרסומו לא זכה המאבק הלאומי המצרי למאמר מערכת זה זמן רב, והנושא לא היה בראש השיח הציבורי שנוהל מעל דפי העיתונות, לפחות מאז ינואר 1951. רצוני לטעון כאן, שהעלאת נושא המאבק הלאומי המצרי בנובמבר 1951 קשורה ישירות לתאוצה שצבר מסדק במאבקו שלו, במיוחד לאחר שהודיע על בואו למצרים.³³

כארבעה ימים לפני בואו למצרים דיווחה העיתונות שם שמסדק יגיע לביקור בן שלושה ימים. הדיווח לווה בתיאור קצר של תוכניותיו ופגישותיו, וכלל השערות באשר למהלכיו העתידיים אל מול ממשלת בריטניה. בבוקר יום הביקור עוטרו עמודיהם הראשונים של העיתונים בדיוקנו של מסדק וטורי הדעות היללו את מהלכיו ואת עמידתו האיתנה מול האימפריאליזם המערבי. הפגנות המונים ליוו את מסדק לאורך מסלול נסיעתו, משדה התעופה ועד למלון שהתאכסן בו. תומכיו נשאו שלטים בזכותו ובזכות מאבקו וכינו אותו 'מסדק – אויב האימפריאליזם' ('מסדק – עדו אל-אסתעמאר'). גם הדיווחים שנמסרו בעיתונות הישראלית מלמדים עד כמה היו ההפגנות במצרים סוערות וכי העיתונות במקומות רבים בעולם דיווחה עליהן ועל השלטים שנשאו המפגינים.³⁴

סיקורי ההפגנות מלמדים שהן שיקפו את הלך הרוח ששרר בקרב חלק גדול מהציבור המצרי. הדבר מצא את ביטויו גם בדיווחו של השגריר הבריטי במצרים למשרד החוץ בלונדון לסיכום ביקורו של מסדק בקהיר:

יש לי הכבוד לדווח שראש ממשלת איראן הגיע לקהיר בבוקרו של ה-20 בנובמבר. בשדה התעופה קיבל את פניו שר החוץ [של מצרים] וקהל גדול ונלהב. [...] ראש הממשלה ביקר את מסדק במלונו וקהל גדול אורגן וקיבל תשלום בתמורה לעידוד שניהם [...] הם קיבלו פרסום מרבי בעיתונות, שחלקה את הכותרות עליהם רק עם הזוועות שעוללו החיילים הבריטים.³⁵

33 מראשית 1951 ועד חודש נובמבר באותה שנה עסקו המאמרים בעיתונים בביטויים השונים של המאבק המצרי בערך פעם בשבוע, ולעתים אף פחות מכך, ועיקר הדיון נסוב על המשא ומתן עם הבריטים. בנובמבר 1951 ועד סוף דצמבר באותה שנה נדון המאבק לפחות במאמר אחד ביום והתעורר דיון בזכות לנקוט פעולות חד-צדדיות ולהחריק את המאבק.

34 שירות הארץ, 21.11.1951. 'אלפי מצרים מפגינים לכבוד מוצדק "אויב האימפריאליזם"', הארץ, 2; 3, *The Jerusalem Post*, 21.11.1951. AP.

35 FO 371/91474, Political Departments: General Correspondence, 3.12.1951

אם נתעלם מן הנימה הצינית, הדיווח מבטא דאגה רבה. בשל חוסר ידיעתו, או חוסר ביטחונו, לא ידע השגריר כיצד לפרש את נוכחות הקהל הרב בשדה התעופה, בדרך למלון וגם מחוץ למלון. ייתכן שהשגריר בדה את עניין התשלום מלכו, או שהייתה זו משאלת לב. גם באל-אהראם נכתב על השיירה האנושית שליוותה את מסדק משדה התעופה למלון.³⁶

אני סבור שהדיווחים על האהדה שמסדק זכה לה בביקור זה מעידים שהציבור המצרי ראה בו מנהיג מזרח-תיכוני שהצליח להוביל מאבק ראוי באימפריאליזם הבריטי — הוא הוציא את הבריטים מארצו והעלה מחדש לדיון את סוגיית שליטת המדינה על משאביה.

ראוי להזכיר כאן, שכמו מלך מצרים, גם ראש הממשלה, איש ה'ופד', מסטפא נחאס באשא, לא הגיע לשדה התעופה לקבל את המשלחת האיראנית. נחאס שלח במקומו את סגנו, והוא עצמו קבע פגישה עם מסדק במלון, מעשה שעורר עליו ביקורת קשה בעיתונות למחרת היום.³⁷ העיתון האופוזיציוני אֶאֱח'ר לַחֲזָה ('הרגע האחרון') תקף את ראש הממשלה וטען שנכשל כשלא הגיע לקבל את מסדק בשדה התעופה. ביקורת נמתחה גם באל-אהראם. אפשר שהיעדרותו של נחאס מקבלת הפנים נבעה מחששו מעצם הביקור. דומה שראש הממשלה לא היה מעוניין לעמוד בצלו של מסדק, שהיה אז מנהיג בשיאו, בעוד שמעמדו שלו היה כשפל. סיבה אחרת להיעדרות עולה מהודעת משרד ראש הממשלה: 'כללי הטקס לא חייבו את ראש הממשלה להימצא בשדה התעופה'. לפי ההודעה, 'ראש הממשלה שמח מאוד לפגוש את ד"ר מסדק במלון', עוד באותו היום.³⁸

לקראת הביקור נוצרה במצרים אווירה של שותפות גורל. כאמור, קשה להתעלם מהמאפיינים הדומים כל כך במצבן של איראן ומצרים באותן שנים: שתיהן שימשו בסיס קבע לכוחות גדולים של הצבא הבריטי; שתיהן נחשבו לנכסים אסטרטגיים וכלכליים בעלי חשיבות עליונה בעבור בריטניה; שתיהן קיבלו הבטחות לתמיכה בעצמאותן המלאה לאחר המלחמה (במצרים היה זה לאחר מלחמת העולם הראשונה);³⁹ ועוד מכנה משותף בעל משקל רב — את שתיהן אפיין שלטון מלוכני כנוע, שהיה תלוי במוצא פיה של ממשלת בריטניה: שלטונו של מוחמד רֶזָא שאה באיראן ושלטונו של המלך פארוק במצרים.

36 ידיעה חדשותית, 21.11.1951. 'אסתקבאל ראעע ללדכתור מסדק בטל איראן וזעים חרבהא', אל-אהראם, 1.

37 את היעדרותו של המלך מקבלת הפנים כמעט שלא ביקרו. קשה לדעת על מה מעירה עוכרה זו יותר — על הציפיות מהמלך או על מעמדו.

38 FO 371/91474, Political Departments: General Correspondence, 3.12.1951

39 FO 371/98609, Political Departments: General Correspondence, 25.11.1951

'לכתוב בעד משהו, משמעו לכתוב בו בזמן נגד משהו אחר' (Bennett 1998: 1). קביעה זו של חוקר התקשורת טוני בנט נכונה בעיניי במיוחד לתיאור הסיקור העיתונאי של ביקור מסדק במצרים. העיסוק הנרחב בביקור היה כשלעצמו התרסה נגד הממשלה, בית המלוכה והבריטים. כאמור, בבוקר הביקור הופיע בעמוד הראשי של אל-אהראם דיוקן מצויר של מסדק בגודל של כרבע עמוד, ומתחתיו נכתב: 'אורח מצרים היום: הדוקטור מסדק' (תמונה מס' 1). בכתבה שמתחת לדיוקן תואר מסעו בן השבועיים של מסדק בארצות הברית – שם הגן על עמדתה של איראן. כותרת המשנה של הכתבה דיווחה שממשלת ארצות הברית הביעה בפני השאה את חוסר שביעות רצונה מהביקור במצרים.⁴⁰

תמונה מס' 1

בעמודו הראשון של הגיליון שיצא ביום השני לביקור תואר היום הקודם בהרחבה. בכותרת נכתב: 'קבלת פנים מרהיבה לד"ר מסדק, גיבור איראן ומנהיג מלחמתה'. כדאי לשים לב לכינויו של מסדק בגוף הכתבה – 'אל-ועים אל-עזים'

40 ידיעה חדשותית, 20.11.1951. 'דיף מסר אל-יום – אל-דפתור מסדק', אל-אהראם, 1.

(‘המנהיג הגדול’), ‘אל־דִיִּיף אל־אִירָאנִי אל־כְּבִיר’ (‘האורח האיראני הגדול’) וְאֶל־בְּטָל אל־אִירָאנִי (‘הגיבור האיראני’). ביטויים אלו מבטאים את עוצמת הרגשות שעורר הביקור. בכתבה עצמה הופיעה ביקורת גלויה על ממשלת מצרים, בעיקר על שלא השכיילה ללמוד מהצלחתו של מִסְדֵּק. לאחר תיאור נלהב של קבלת הפנים שנערכה למִסְדֵּק בכל מקום שהגיע אליו והרעפת שבחים אדירים עליו, נכתב: ‘אתמול היה זה יום איראן במצרים ולא יום איראן ומצרים [...] משום שהמארחים אינם “שווים” לאורח ועוד צריכים ללמוד ממנהיג הלוחמים האיראנים איך לעמוד על דעתם, איך להילחם באימפריאליזם’.⁴¹ במקרה זה העלה הכותב את מִסְדֵּק לדרגה של מודל לחיקוי ואת איראן הציג כחלוצה המובילה את המחנה שגם מצרים צריכה להשתייך אליו. יוצאת דופן הייתה האמירה שאיראן ומצרים לא יהיו שוות כל עוד מצרים לא תנקוט צעדים חשובים במלחמה נגד האימפריאליזם הבריטי.

ביום הביקור פרסם סִיד קֵטב, האידיאולוג של ‘האחים המוסלמים’ ואחד ההוגים הבוטים ביותר בהתנגדותם לנוכחות הבריטית במצרים (זוביידה 2004: 100), שיר בעיתון הפופולרי אל־אהראם ושמו ‘הצדעה למִסְדֵּק’ (‘תַּחֲנִיה אֶלָּא מִסְדֵּק’). בשירו הציג קטב את מצב המזרח ואת תקוותו:

זהו המזרח, מי שרוצה — יֵדַע נא! / הוא אחד כוֹיֵנוֹק האריה / ששלח
 כקול הרעם / המתגלגל בזעקת הדרם / רותח מכעס כמו הגיהנום /
 ויורה את להבות השחור / על כל פושע, על כל עריץ / על כל קיפוח
 במאורתו האפלה / זהו המזרח שנוצר בכאביו / ולכן אינו פוחד מזה
 המכאיב לו / פצעיו הם כלשונות שאינן מפסיקות / לקרוא לו: צעד
 קדימה!! / או שנחיה בפסגות העליונות / או שנושלך לתהומות / שכן
 אין החיים נוטים להיות שפלים ונחותים / אלא שואפים תמיד לכבוד
 ויקר / מִסְדֵּק בן החיים, האציל / גיבור המזרח המוסלמי / הזקיף העירני
 והאמין / העומד כנגד כוחו של הגנב הפושע / אתה הוא לפיד הניצחון
 שהדלקת מהשמן או מלבך מלא ההשראה / חיית והבאת לשורדי הים
 שלהם / את אש המזרח משמנו הבווער (קטב 21.11.1951: 3).⁴²

השיר, המטיח ביקורת חריפה בהנהגת ה‘מזרח המוסלמי’ (קרי בכל מדינות ערב והמזרח התיכון) ומעלה על נס את מִסְדֵּק שהשיב את כבודו של המזרח, פורסם בצמוד למאמר המערכת. תפיסתו של קטב אפיינה את חזונו של ‘האחים המוסלמים’ באותן השנים:

41 מאמר מערכת, 20.11.1951. ‘איאם איראן’, אל־אהראם, 3.

42 תודתי הרבה נתונה לר״ר יאיר חורי על עזרתו בתרגום השיר.

להביא, בסופו של דבר, לכינונה של ח'ליפות אסלאמית. אולם הדרך להגשמת החזון הייתה צריכה לעבור דרך מאבק באימפריאליזם וכינונה של מדינת לאום חופשית (סיון 1986: 40-43; זוביידה 2004: 104-109). מאמר המערכת באל-אהראם באותו היום היה אף הוא טעון ביטויים רכי משמעות סמלית ונכתב ברוח דומה. כותרתו הייתה 'שִׁקְתָּנָא אִירָאן' ('אחותנו איראן'). פירוש המילה 'שִׁקְתָּנָא' הוא 'אחות מאותם אב ואם', והיא מכוונת בדרך כלל למדינות ערביות שכנות וידידותיות. האמירה שאינה מבחינה בין מדינה ערבית למדינה שאינה ערבית, עושה את הכותרת הזאת לטעונה במטען אידיאולוגי. פרט לכיטוי הקרבה הנדיר, אפשר לראות כאן דוגמה נוספת להכללת מעמדו של מסדק, להקניית מעמד היסטורי לביקורו בקהיר ולקידוש דרך הלוחמה ורוח הג'האד שסימלה מדיניותה של איראן בעצם מעשה ההלאמה שנקטה ובהגנה עליו. במאמר נכתב:

בקהיר היה אתמול יום איראן, עם כואו של מנהיגה הגדול, הד"ר מוחמד מסדק. עמו נישאת ההודמנות לצעירי הארץ הזאת ולזקניה גם יחד להתבשם ממה שצפון בו, מההערכה [אליו] ומהפלא [שבו], באיש אשר מסמל באיראן האחות את רוח הג'האד, האיש שנתן מנוחה לארצו שהייתה אומללה ושרויה כסיוט שהעיב על נשמתה למעלה ממאה וחמישים שנים!⁴³

אין ספק שהכותב התכוון גם למצבה הנפשי של האומה המצרית, שבאותם הימים הייתה שרויה במצב דומה לזה שאיראן הייתה שרויה בו לפני עידן מסדק. ההפגנות ההמוניות שליוו את הביקור משכו תשומת לב רבה בעולם. המפגינים אחזו בשלטים שמסדק כונה בהם 'אויב האימפריאליזם', וכתרים נקשרו, לו, לאיראן ולברית הנכרתת בין שתי המדינות.⁴⁴ בעיתונות המצרית והבין-לאומית כאחד צוין כי זו הייתה קבלת הפנים הגדולה ביותר שנערכה עד אז במצרים לאישיות זרה. ההפגנות לא היו מופת לסדר הטוב; הן לוו בהתפרעויות שהופנו בעיקר נגד יעדים בריטיים באזורים שונים של מצרים. מוקדי ההתפרעויות היו בכמה ערים, מקהיר ועד אלכסנדריה.⁴⁵ חברי ועדה בריטית בכירה מיוחדת, שהתכנסה כדי לבחון מחדש את המצב במצרים לנוכח ההתפתחויות, הלינו על שממשלת מצרים הראתה בעבר שהיא

43 מאמר מערכת, 21.11.1951. 'איאם איראן', אל-אהראם, 3.

44 שירות הארץ, 21.11.1951. 'אלפי מצרים מפגינים לכבוד מוצרק "אויב האימפריאליזם"', הארץ, 3.

45 ידיעה חדשותית, 21.11.1951. אל-אהראם, 5.

מסוגלת בהחלט 'לשלוט בפורעים', אם ברצונה לעשות כן.⁴⁶ אפשר להעריך שממשלת מצרים הבינה את השיח הציבורי במדינה, את הדרישה לפעולות מיידיות נגד הבריטים, והחליטה שלא 'לשלוט בפורעים' (כדברי הבריטים), כדי לאפשר לציבור להביע את רגשותיו כלפי מִסְדֵק (הפגנות תמיכה) מן הצד האחד, ולפרוק תסכולו וכעסו כלפי הבריטים מן הצד האחר.

בעקבות הצלחת הביקור התעורר חשש רב בקרב כמה בעלי תפקידים בממשלה הבריטית נוכח הציר מצרים-איראן ההולך ומתגבש. במהלך ביקורו בקהיר העניק מִסְדֵק ריאיון לאל-אהראם ואמר בו שמצרים הוכיחה את ידידותה לאיראן, ששתי המדינות הן אחיות ושאייראן תסייע למצרים בהשגת תביעותיה הלאומיות.⁴⁷ בשיחה עם כמה פוליטיקאים מצרים הציע מִסְדֵק להקים גוש מדינות במזרח התיכון, בהנהגת איראן ומצרים, שיגבש מדיניות המבכרת את עמיהן ואת האינטרסים שלהן.⁴⁸ הרעיון הסעיר גם את דמיונם של כמה עיתונאים שהמשיכו לדון בו על גבי דפי העיתונים. להערכת הרעיון לא יצא אל הפועל מכיוון שחצי שנה לאחר הביקור תפסו 'הקצינים החופשיים' את השלטון במצרים, ולפני שהספיקו לבסס את שלטונם סיים מִסְדֵק (גם כן בכוח) את דרכו באיראן.

שיאו של ביקור מִסְדֵק במצרים היה מעמד חתימת הסכם שיתוף הפעולה בנוכחות שני ראשי הממשלות, בשם ה'עמים האחים', המצרי והאיראני. אחד מעקרונות ההסכם היה הרחבת שיתוף הפעולה הכלכלי והתרבותי, ועל פי הנספח הכלכלי נעשתה מצרים ללקוחה העיקרית של תוצרי הנפט האיראני.⁴⁹

ביום חזרתו של מִסְדֵק לאיראן התפרסם באל-אהראם מכתב שהפנה מִסְדֵק לאומה המצרית יום קודם לכן: 'מחר בבוקר אעזוב את ארצכם היקרה. אעזוב את ארצכם כשבנפשי ייסורי אהבה (לְוָעָה) [...] אעזוב את מולדתכם היקרה ולבי מלא בהערכה, הוקרה והכרת תודה'. בהמשך המכתב הודה מִסְדֵק למארחיו הרשמיים ולעם המצרי על קבלת הפנים החמה שזכה לה בכל מקום שהגיע אליו (מִסְדֵק 23.11.1951: 1).

באופן טבעי גרר המכתב תגובות נרגשות של כותבים מצרים שייחסו למִסְדֵק תפקיד היסטורי גדול וראו בו מושיע המזרח כולו מעול הקולוניאליזם ומי שתורם

FO 371/90148, Creswell, Political Departments: General Correspondence, 22.11.1951 46

ראיון עם מִסְדֵק, 21.11.1951. מִסְדֵק יקול: מִסְר עברת ען סדאקתהא לאיראן, אל-אהראם, 2. 47

FO 371/91474, Political Departments: General Correspondence, 3.12.1951 48

כשל שליטת בריטניה בתקציב המצרי לא יצא חלק זה של ההסכם אל הפועל; הבריטים 49
הטילו עליו וטו. ראו: FO 371/90148, Measures to Maintain Our Position in Egypt, 26.11.1951, וגם: ידיעה חדשותית, 23.11.1951. אל-אהראם, 2.

רעיונות נודדים: ביקור מסדק והמאבק האנטי־אימפריאלי במצרים

לטיפול הגאווה — לא רק הלאומית, אלא הגאווה המזרחית בכללה. הגדיל לעשות הסופר טה חסין שכינה את מסדק 'פאר המזרח' (מפח'רת אל־שרק).⁵⁰ העלאת ה'מזרח' צוינה כחלק מתיאור תפקידו ההיסטורי של מסדק, שכונה גם 'גיבור המזרח המוסלמי' ואפילו 'הוא המזרח בעצמו'.⁵¹ מאמר המערכת שהתפרסם באל־אהראם כיום עזיבתו של מסדק — 'תקומת המזרח' ('ות'בת אל־שרק') — קרא למצרים (ובמיוחד לממשלת מצרים) ללמוד מביקורו של האורח האיראני:

הבוקר מוקדם יעלה הד"ר מסדק למטוס שייקח אותו בברכת האל למולדתו, יעיף מבט אחרון על השדות הירוקים הפרוסים מתחתיו, ויראה את הארץ שהעניקה לו את קבלת הפנים הגדולה ביותר וערכה לכבודו את המסיבה היפה ביותר. הוא ישקיף ממטוסו על אלפי החקלאים העובדים את אדמתם ויודעים שמטוסו הוא החולף מעל ראשיהם. באותו רגע הם יניחו הכול מידיהם כדי להעיף מבט אחרון באיש שהיה כבן ארצם והבטיח להם חיים בשלום בצל החירות המוחלטת כדי שלא ידעו עוד מלחמה ועושק [...] כזה הוא ראש ממשלת איראן, מגדולי האנשים בפוליטיקה. באו לראותו מנהיגי המפלגות, הנוער והפועלים. הם באו לראות במו עיניהם את האיש אשר הביס את בריטניה! גורלה של מצרים נקשר בגורלה של איראן [...] המזרח הטה אוזנו לקריאה שהמערכ הופתע לשמוע, מאינרונזיה עד איראן, מצרים וסודאן. הגזל וההתגנבות, האלימות וההפחדות לא ישרתו עוד את מטרות האימפריאליזם [...] וכשם שלאיראן הזכות על הנפט של אבאדאן, כך למצרים הזכות על תעלת סואץ, והיא לב תקוותה, למרות העושק והגזל והתוקפנות [...] בזכות התקווה הזאת ובזכות שיכון הכאב הזה מצרים ואיראן מחוברות כעת עד היום האחרון, כה אמר הד"ר מסדק.⁵²

מאמר זה רווי ביטויי הערצה למסדק, וניכר שחותם הביקור טבוע עמוק בחוויית הכותב, המרגיש שהתמיכה שקיבל מסדק במצרים לא הצטמצמה לפלח אחד באוכלוסייה, אלא הייתה תמיכה מקיר לקיר — מהפלאחים שבאו לראותו, דרך בני הנוער ועד למנהיגים

50 חסין, טה, 23.11.1951. 'מפח'רת אל־שרק', אל־אהראם, 3.

51 מתוך שורת הפתיחה של שירו של סיד קטב שהובא לעיל.

52 מאמר מערכת, 23.11.1951. אל־אהראם, 3.

פוליטיים. הביקור הותיר חותם דומה גם במסדק עצמו, והוא היטיב לבטא זאת בנאומו במג'לס לאחר חזרתו לטהראן. בדבריו אל צירי המג'לס אמר:

את הרגשות והתמיכה שקיבלנו במצרים ואת קבלת הפנים החמה מאין כמוה – אי אפשר לתאר במילים. במהלך שלושת ימי הביקור בארץ היסטורית זו לא היה רגע אחד שבו לא קיבלנו מהציבור הרחב ומאנשי הממשל תמיכה וחיוזוק לדרכינו. היה נדמה כאילו האנשים עצמם התכוונו לביקורנו זמן רב מראש. הוד מעלתו המלך פארוק, נסיך הכתר, נחאס פאשא, ראש ממשלת מצרים, חברי הממשלה, אנשי הדת, נציגי המפלגות הדתיות והעממיות, עיתונאים, עורכים, פרופסורים באוניברסיטאות, סטודנטים, סוחרים, פועלים, אנשי ממשל ובני העם המצרי עשו כל שביכולתם כדי להביע תמיכתם בעם האיראני. אני מקווה שאלוהים יעזור לנו, העם האיראני, להביע את רגשותינו ההדדיים והכנים לאומה הנאבקת והאמיצה של מצרים, ויעזור לעמי איראן ומצרים במאבקם, כדי שיוכלו לחזור לגדולתם בעבר. חייב אני לציין שהביקור סוקר לפרטי פרטים בעיתונות במצרים [...] ⁵³

גם לאחר עזיבתו את מצרים המשיכה העיתונות המקומית לסקר את מהלכיו של מסדק. כל מהלך שהוביל באיראן זכה לכותרת ראשית (בעיקר, אך לא רק, באל-אהראם) ומהלכים חשובים במיוחד זכו גם לפרשנות. לדוגמה, בעקבות הכרזת מסדק על פינוי כל הכוחות הבריטיים מאיראן התפרסמו בעיתונים במצרים עמודים שלמים של פרשנויות, דעות ותגובות. ⁵⁴ תשומת לב מיוחדת יש לתת לריאיון שנערך עם מסדק ופורסם בעמודו הראשון של אל-אהראם. לדברי מסדק, ממשלתו לא תסכים לפשרה שתדע עם העם האיראני, והשלמת מהלך ההלאמה, שמאחוריו עומד העם האיראני כולו, הכרחית כדי להגיע לעצמאות מלאה. ⁵⁵ נדמה אפוא שכאשר קרא מצרי מן השורה את הריאיון נרדה מחשבתו אל ארצו ואל דרכה שלה לעצמאות.

53 FO 371/98609, Text of the report submitted by the prime minister, Dr. Mohammad Mossadegh, on Nov. 23, 1951, upon his return from the United States of America and Egypt, 25.11.1951

54 ידיעה חדשותית, 26.12.1951. אל-אהראם, 2.

55 ריאיון עם מסדק, 22.11.1951. 'אל-דכתור מסדק יקול: ארג'ו למסר ואיראן אן תפרד' אסתקאלהמא עלא אל-דול', אל-אהראם, 2.

מסדק המשיך לתפוס מקום מרכזי בשיח המצרי עד מהפכת 'הקצינים החופשיים'. אמנם, לא כל מאמר שהופיע בנושא הנוכחות הבריטית אכן קשר את המצב במצרים עם המצב המקביל באיראן, אך שלא כמו בימים שלפני מרס 1951, נעשה נושא הנוכחות הבריטית בולט יותר בשיח הציבורי במצרים והוא קושר באופן טבעי למאבק האיראני.

אסיים את החלק הזה באנקדוטה שפורסמה באל-אהראם ב-27 בנובמבר 1951. לרגל ביקורו של מסדק, הכינה הפקולטה המלכותית לאמנויות היפות במצרים פסל לכבודו. תמונת הפסל ויוצרו בשלבי הגימור (תמונה מספר 2) הופיעה אז בכתבה בעיתון.⁵⁶

תמונה מס' 2

המסדקים לאחר מהפכת הקצינים

מהפכת 'הקצינים החופשיים', שהתרחשה ביולי 1952, הריחה מהשלטון את מפלגת ה'ופד' ושלחה לגלות את המלך ומשפחתו. על דגל המהפכה היה חרוט המסר האנטי-קולוניאלי, ולכן היה אפשר לצפות שהשלטון החדש יאמץ בחום את השיח שהתפתח סביב מסדק ואיראן. ציפייה זו התבדתה; לאחר המהפכה לא התחזק הקול האנטי-בריטי בשיח המצרי. גם מדיניותה הרשמית של מצרים כלפי איראן בכל האמור בקיום ההסכמים והיחסים האסטרטגיים לא השתנתה. הכבוד וההערכה שמסדק זכה להם במצרים נשמרו, אך הוא נזכר רק מדי פעם בפעם בטור דעות או במאמר מערכת. בשנת 1953, חודשים ספורים לאחר המהפכה, השתנה הכיוון פעם נוספת, ואיראן חזרה לכותרות בהתאם לתכיפות האירועים שם.

ב-13 במאי 1953 התראיין מולא סיד אבן אל-קאסם כשאני, אחד מתומכיו הבכירים של מסדק באיראן, לעיתון אח'באר אל-יום המצרי. כשאני היה איש דת רם דרג ופוליטיקאי מנוסה, שגייס את הממסד הדתי לימינו של מסדק עוד מתחילת המאבק. הוא עצמו היה מנוסה במאבק בבריטים: בהיותו סטודנט בג'ף השתתף במרד השיעי נגד הבריטים בעיראק, ישב בכלא כמה פעמים בשל התנגדותו הפעילה לבריטים ואביו נהרג בפעולה נגד הבריטים באיראן (Abrahamian 2008: 116). באותו הראיון האיץ כשאני בעם המצרי להפנים את הלקחים ממאבקו של מסדק באיראן ולצאת למאבק דומה בבריטים. המאבק, אמר, הוא הדרך לחירות המזרח ולחיסול הקולוניאליזם.⁵⁷

בשלהי מאי 1953 פורסמה כתבת ענק באח'באר אל-יום במלאת שנתיים לבחירתו של מסדק. בכתבה שולב ראיון עם מסדק, ובו תוארו הניסיונות לחתור תחת שלטונו בחסות גורמים זרים, והודגשו יחסי ממשלתו ויחסיו שלו עם מצרים. בכתבה תוארו הדרך הדומה שעוברות שתי המדינות ויעדיהן המשותפים.⁵⁸ לאור כל האמור לעיל, דומה שהמצרים 'אימצו' את מסדק למנהיג של מאבק אנטי-אימפריאלי כולל, מאבק שבמקרים מסוימים העניקו לו את הבכורה על פני המאבק הלאומי המצרי, וראו בו שלב מעבר הכרחי בדרך למיצוי מאבקם הלאומי.

57 ראיון עם כשאני, 13.5.1953. אח'באר אל-יום, 2-3. ראו גם הכתבת הבריטית כאשר להשפעות חיצוניות: FO 371/108579, Governor-General's Commission Khartoum, 26.2.1954. בסופו של דבר היה מולא כשאני אחד האחראים לנפילתו של מסדק – הבריטים שכנעו אותו לתמוך בהדחת מסדק ובהשבת המלוכה על כנה.
58 ידיעה חדשותית, 30.5.1953. 'סנתין' לחכומת מסדק פי איראן, אח'באר אל-יום.

מצרים והדחתו של מסדק

ב־19 באוגוסט 1953 יצא לדרך מבצע 'אג'קס' להדחת מסדק מראשות ממשלת איראן. המבצע המשותף, שהוציאו לפועל ארגוני הביון של ארצות הברית ובריטניה, ה־CIA וה־MI6, היה מורכב והופעלו בו כוחות רבים, גלויים וסמויים. בתיאום מושלם השתלטו הכוחות על תחנות הרדיו ועל מערכות העיתונים, הגיעו באישון לילה לביתו של מסדק וניסו להובילו למעצר. תחילה הצליח מסדק להימלט, אך הסגיר את עצמו כעבור יומיים. באותו לילה נעצרו עוד כמה מאנשי ממשלו, ובהם שר החוץ ויד ימינו, חסין פאטמי. ההפיכה החזירה לאיראן את השאה שנמלט ממנה ימים ספורים קודם לכן,⁵⁹ והיא הוצגה ברחבי המדינה כהתקוממות עממית נגד מסדק ובעד השאה. על פי הצו המלכותי, שניסחו האמריקנים והבריטים ונחתם בידי השאה, מונה הגנרל פֶּלְאֵלֶלֶה זַאֲהֶרִי לעמוד בראש ממשלת איראן החדשה. זהו היה כוגר האקדמיה הצבאית הבריטית ונחשב בעיני הבריטים לאישיות אמינה (Abrahamian 2008: 120-122).

בעקבות ההתרחשויות האלה שבו איראן ומסדק למרכז סדר היום במצרים. מלבד הדחת מסדק התרחש אז אירוע נוסף שנתפס כצעד דורסני של מעצמה אימפריאלית – הצרפתים עצרו במפתיע את סֶלְטָאן מרוקו, מוחמד החמישי, והדיחו אותו מתפקידו, בין היתר בשל ניסיונותיו להוביל מהלכים לאומיים (Pennel 2000).⁶⁰ התחושות הקשות זרמו ממזרח (איראן) וממערב (מרוקו) גם יחד. כעמוד הראשי של אל-מסרי בבוקר 20 באוגוסט 1953 הופיעה כותרת ענק שבישרה על המהפכה החדשה באיראן. במאמר קצר מתחת לכותרת הראשית נכתב: 'האם זה נכון? האם נכון שמסדק, האדם שהלאים את הנפט ועצר בעצמו את האימפריאליזם האנגלי כהר נישא, רץ ומתחבא ומציל את עצמו?'⁶¹ הכותרת מלמדת שהתנהגותו של מסדק – בחירתו להסתתר ביום ההפיכה בדירה בטהראן עד יעבור זעם, במקום לעמוד מול מי שביצעו את ההפיכה נגד השלטון – הייתה מפתיעה. אולם להערכתי, אפשר ללמוד מכותרת זו לא רק על האכזבה שמסדק ניסה להציל את עצמו, אלא גם על דמותו ועל תדמיתו בציבור – תדמית של אדם המתמודד עם כל אתגר, עם אויבים מבית ועם האימפריאליזם, בעצמו.

59 השאה יצא מאיראן משתי סיבות: האחת, בעצת המעצמות, כדי לא לקשור את עצמו למהלך להדחת מסדק, והשנייה, מחשש לחייו במקרה שמסדק יכריז על איראן רפובליקה ויבטל את המלוכה.

60 ב־20.8.1953 עצרו אנשי משטרה צרפתים את הסלטאן ואת שני בניו והגלו אותם לקורסיקה ולאחר מכן למרגסקר.

61 מאמר מערכת, 20.8.1953. אל-מסרי, 1.

כעבור כמה ימים, לאחר שמשמעות האירועים הובנה, הציגה העיתונות המצרית את האירועים באיראן ובמרוקו כקשורים זה בזה, וכהשפלה נוראה למזרח ולעולם האסלאם. ב-22 באוגוסט 1953, יומיים לאחר ההפיכה, עסק גיליון אח'באר אל-יום, רובו ככולו, באירועים באיראן. 'מהפכה אחת לא תעצור אותנו', הייתה כותרת מאמרו של הפובליציסט הירוע סלאמה מוסא. מוסא ציין שהמלחמה שנפתחה אינה רק מלחמה כלכלית או מלחמה על דומיננטיות פוליטית, אלא גם מלחמה על השפעה תרבותית. 'אין למלחמה זירה מדויקת (או מוגדרת)', כתב, ומדבריו היה אפשר להבין שהזירה התרחבה מאיראן למצרים (מוסא 22.8.1953: 3).

אולם, מעניין יותר הוא הצד הגרפי של גיליון זה. בקריקטורה אחת (תמונה מס' 3) נראה מסדק מתחנן בפני צ'רצ'יל הלבוש בכגדי שוחט, מחייך מאוזן לאוזן ואוחז סכין קצבים ענקית. על שולחנו של צ'רצ'יל שרוע כבש ועליו הכיתוב 'היציבות באיראן' (אל-אסתקראר פי איראן). מתחת לקריקטורה נכתב: 'הקצב מבכה את קורבנו', וכן דברי מסדק לצ'רצ'יל: 'אתה שוחט אותה [את היציבות]... לא אני...' ⁶²

תמונה מס' 3

על פי קריקטורה זו, תקופת מסדק הייתה עידן היציבות באיראן, אף על פי שבריטניה וארצות הברית ניסו ליצור רושם כאילו מסדק מערער את יציבות המזרח התיכון והעולם כולו. בנקודה זו מעניין להזכיר שוב את המאמר שנכתב על מסדק כשנבחר לאיש השנה של הטיימס, המאמר שקבע שמסדק הוא בסך הכול מכשף זקן הרוצה לכפות את העולם כולו לרצונו ללא היגיון וללא תכלית.⁶³ קריקטורה זו הביעה את העמדה ההפוכה ואת הדרך שהמזרח ראה את עידן מסדק.

בעמוד אחר באותו הגיליון התפרסם מאמר מאת מוחמד חסנין היפל, 'הסודות מאחורי מהפכת איראן'. במאמר זה ניסה היפל להציג את האירועים שמאחורי ההפיכה וניתח את ארבעת הכוחות שהשתתפו ב'הצגה האיראנית': השאה, המערכת הפוליטית, הצבא האיראני וההמון. באמצעות ארבעת הכוחות האלה ניסה היפל להסביר את ההפיכה (היפל 22.8.1953: 4). את האנגלים לא החשיב לאחד ה'שחקנים', אבל היה ברור שהם משפיעים על כל אחד מהשחקנים האחרים בדרכים מניפולטיביות, וכי למעשה מדובר בתאטרון כובות.

בהמשך הגיליון מופיעה קריקטורה אחרת (תמונה מס' 4) ובה נראה תאטרון שעל בימתו מוצג 'מחזה איראן' ('*رواية ايران*'). על הבמה עומד מוחמד רזא שאה בהבעת

תמונה מס' 4

Editorial, 7.1.1952. 'Man of the Year – Challenge of the East', *Time*, 63
<http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,815775,00.html>

ניצחון, שלוב ידיים וזקוף גו, דורך על גבו של מִסְדֵּק המושפל והחבול, וברקע פועלות בארות הנפט באבאדאן. בקהל נראים 'העולם' ואפנדי מצרי. העולם פונה לאפנדי ושואל: 'האם המחזה נגמר?' והאפנדי מוחא כף ועונה לו: 'זו לא המערכה האחרונה! ייתכן שתהיה מערכה שנייה ושלישית ורביעית!'. אפשר לטעון שקריקטורה זו מציגה את פרשנותו של האדם הפשוט את האירועים האחרונים באיראן, כלומר, לדעתו של המצרי הפשוט — גם אם במערכה זו ניצח השאה, בסוף הוא יבוא על עונשו.

גם בטורי הרעות גברו ההתבטאויות האנטי-קולוניאליות והושם דגש מיוחד על האירועים במצרים ועל 'נסיגתה' של איראן מהמאבק. ייתכן שחלק מהמאמרים שנכתבו בתקופה זו נועדו לטעון שמצרים היא מובילת המאבק בבריטים. כאן אפשר להבחין בשינוי — בראשית המאבק ראינו שהציבור משך את ממשלתו לכיוון המאבק, ובשנת 1953 כבר אפשר להבחין בזהות המטרות של השלטון ושל הציבור.

מאמר המערכת של אח'באר אל-יום ב-22 באוגוסט 1953 העניק 'רוח גבית' לשלטון המצרי והציג את האירועים שהתרחשו באיראן ובמרוקו כצעד במערכה של המערב נגד המזרח, אך בפירוש לא הצעד האחרון: '[...] בסיפור השאה ומסִדֵּק עדיין לא נכתב הפרק האחרון. חוגים יודעי דבר אומרים שגם רוסיה לא תעמוד בחיבוק ידיים אל מול האירועים, והעמים הערביים מצפים לראות מה מתכוונות לעשות הממשלות הערביות, אשר לא עשו עד עתה דבר פרט למחאות השגרטיות המוכרות (הדגשה שלי, ל"ש)'.⁶⁴ במאמר דווח על ישיבת מפלגת השלטון ביום שקדם לכך, ישיבה שבמהלכה קם ג'מאל עבד אל-נאסר והודיע שעל מצרים להתכונן למלחמה. הכותב הוסיף, כיודע דבר, שנאסר עצמו עדיין לא ידע מה תהיה השפעת האירועים באיראן על ההכנות שלו עצמו לאותה מלחמה. פרט להתרסה נגד הממשלות הערביות הוצגה כאן אפשרות לתגובה המצרית, שכן מצרים לא התכוונה לצפות במתרחש ולעמוד מנגד. בסיכום דבריו הציג כותב המאמר כמה כיוונים שהפרשה באיראן עשויה להוביל אליהם: 'טועים האנגלים בהניחם שביכולתם להשיג עכשיו כרטיס חינם חזרה לאבאדאן [...] הניסיון הזה כבר הגדיש את הסאה, להבת הנפט שהתחילה באיראן תשתרע עתה לכיוונים אחרים. אם תמשיך ממשלת צ'רצ'יל להחזיק במדיניותה הקולוניאליסטית במזרח התיכון — האסון יהיה בלתי נמנע'.⁶⁵

גם העיתון אל-מסִרִי הרבה לעסוק בקשר שבין האירועים בטהראן ובמראקש, ובשניהם ראה ביטוי לאותה המדיניות ולאותה המטרה — פגיעה במדינות הערביות והאסלאמיות. מאמר המערכת ב-23 באוגוסט 1953 קשר בין האירועים באיראן ובמרוקו להקמתה של מדינת ישראל בלב האזור הערבי בתמיכתן של המעצמות

64 מאמר מערכת, 22.8.1953. אח'באר אל-יום, 2.

65 מאמר מערכת, 22.8.1953. אח'באר אל-יום, 2.

האימפריאליזם, ובהמשך קרא למדינות הערביות והאסלאמיות להגן על נפשן מפני 'אימת האימפריאליזם'.⁶⁶ ב-25 באוגוסט 1953 עסק מאמר המערכת של אל-מסרי בהזמנות שנקרתה בפניו הליגה הערבית להצדיק את קיומה – היא הגיבה על האירועים במרוקו ובאיראן. הכותב דחק בליגה הערבית להכריז מלחמה על האימפריאליזם הצרפתי והאנגלי (גם האיטלקים נזכרו בהקשר זה).⁶⁷

ביטוי גרפי מאלף לכלל האירועים במזרח התיכון בכפיפה אחת הופיע בקריקטורה שפורסמה אף היא באח'באר אל-יום כשבוע לאחר ההפיכה (תמונה מס' 5). בקריקטורה נראה צ'רצ'יל כמלאך החוכך כפיים בהנאה והענגנים שסביבו מסמלים את האירועים שהיה מעורב בהם: מסדק מאחורי סורגים באיראן, חייל בריטי בתעלה, עמוד תלייה בקניה (מרד ה'מאומא') והזלזול בבחירות בסודאן. הכותרת מציגה את 'הקדוש צ'רצ'יל ומופתיו'.⁶⁸ מקריקטורה זו אפשר להבין שבתודעה הציבורית היה קשר

القديس تشرشل ومعجزاته
نفي رئيس حكومة فيتنام ان كنيسته نصبت تشرشل قديسا 1000

תמונה מס' 5

66 מאמר מערכת, 23.8.1953. אל-מסרי, 2.

67 מאמר מערכת, 25.8.1953. אל-מסרי, 2. הליגה הערבית מצדה גינתה את המעצמות על האירועים, אך נמנעה מלהכריז על צעדים מעשיים.

68 קריקטורה באח'באר אל-יום, 29.8.1953, 3.

הדוק בין כל האירועים האלה, אירועים שהתרחשו במעגלים קרובים למצרים, לבין עצם שהייתם של הבריטים באזור.

מסדק לא חדל לייצג את הלאומיות המזרחית הגאה והאנטי-קולוניאלית בשיח המצרי גם לאחר הרתתו. למשל, בשנת 1956, לאחר הלאמת תעלת סואץ, הודה סֵלֵאח סַאֵלס, שר בממשלה המהפכנית ויד ימינו של נאסר, בריאיון עיתונאי שמסדק הוא שפתח במהלך שהסתיים בהלאמת התעלה. הוא הציג את המאבק במעצמות כאפשרות ראלית ולא כחלום.⁶⁹

הבריטים ידעו לאתר את הדברים שהפריעו להם או משכו את תשומת לבם בעיתונות המקומית. בסקירת העיתונות של השגרירות שנערכה בשבוע שבו הולאמה תעלת סואץ דיווח שבשבועון *Egyptian Gazette* התפרסם מאמר שהזהיר את נאסר ומשטרו מפני מזימות אימפריאליסטיות שיבואו בתגובה להלאמה, דהיינו מצעדים דומים להפיכת משטרו של מסדק.⁷⁰ לאחר נאום הלאמת התעלה של נאסר ניתחו כל העיתונים את המהלך ואת השלכותיו. המגזין רוז אל-יוסף הודיע למערב שנאסר מייצג את כל העם המצרי: 'באיראן מצאתם את זאהדי (הגנרל שהחליף את מסדק לפי הצו המלכותי, ל"ש) והשתמשם בו כדי לשבור את מסדק, במצרים אין זהדי — כולנו נאסר'.⁷¹ בהקשר זה ציין מוחמד חסנין היפל, יועצו הקרוב של נאסר בתקופה זו, שמסדק וסיפורו עמדו ברקע בעת קבלת ההחלטות בדבר הלאמת התעלה. בספרו על מצרים ועל תהליך הלאמת תעלת סואץ כתב היפל שבזמן הדיונים על ההלאמה הזכירו כמה שרים לנאסר את מקרה מסדק, אך נאסר אמר שזה לא יהיה אותו דבר — הוא לא ייתן למתנגדיו להשבית את התעלה, כפי שמתנגדי מסדק הצליחו למנוע ממנו לשווק את תוצרת הנפט. מכאן אפשר להבין שגם נאסר הפנים את הפרשה ושהיא הייתה חקוקה בתודעתו.⁷² היפל ציין שההבדל בין אבאדאן לסואץ היה שהנכס המצרי לא הושבת לאחר הלאמתו אלא המשיך לפעול ולמלא את ייעודו (Haykal 1986: 124-133).

האנלוגיה בין המקרים הייתה בלתי נמנעת גם בעיני גורמים אחרים. מסקירת העיתונות הזרה של שגרירות בריטניה בקהיר, למשל, עולה שהעיתונות הצרפתית השוותה לא רק בין המקרים אלא גם בין האישים וציינה שעקשנותו ונחישותו של נאסר דומות לאלו של מסדק.⁷³

69 FO 371/108349, Political Department: General Correspondence, 19.2.1954

70 FO 371/108579, Political Department: General Correspondence, 26.2.1954

71 FO 371/119080, Political Department: General Correspondence, 30.7.1956

72 דניאל ירג'ין ציין אף הוא שנאסר 'למד בשום-לב את לקחי מוחמד מוצאדק [...] (ירג'ין 1992: 456).

73 FO 371/119078, Political Department: General Correspondence, 28.7.1956

זמן קצר לאחר ההלאמה התראיין סלאח סאלם לעיתונות המצרית וקבל על שסוראן הייתה ל'מקלט' של הבריטים במזרח התיכון לאחר שהם גורשו מאבאדאן ומאירתארה.⁷⁴ סאלם ציין במפורש שהדרך להלאמת סואץ התחילה באבאדאן ושתומתו של מסדק למהלך הייתה מכרעת.⁷⁵ בשנת 1996, במלאת ארבעים שנה להלאמת תעלת סואץ, פרסם המגזין השבועי של אל-אהראם בשפה האנגלית, *Al-Ahram Weekly*, ריאיון עם מוחמד חסנין היכל. גם בריאיון זה ייחס היכל משקל רב למסדק בתולדותיהן של מדינות המזרח התיכון והתייחס לקשר האידיאולוגי בין סואץ לאבאדאן:

במכה אחת, סואץ – הניצחון של העם המצרי בסואץ, שחרר את העולם השלישי ממה שאנו קוראים לו 'תסמונת מסדק'. מסדק אתגר את ההגמוניה המערבית באיראן והובס. תבוסתו העצימה את תחושת הליקוי שבעצם אחיזת ההגמוניה המערבית [בעולם השלישי].⁷⁶

עצם העובדה שהיכל מצא לנכון לציין שפרשת מסדק, למרות כישלונה, השפיעה על הלאמת תעלת סואץ מעידה יותר מכול על חשיבותה, במיוחד לאור ארבעים השנים שחלפו מאז.

סיכום

בשכילנו העולם נחלק לשני חלקים מנוגדים: מי ששלטו בעולם ומי שהתנגדו והתקוממו נגד הרודנות, בנשק, בעט, בעיפרון, במכחול או במצלמה. הקשבנו לשיחה מתמשכת המורכבת, בין השאר, מקולותיהם של מוחמד מסדק, ג'מאל עבד אל-נאסר, ג'ואהרלאל נהרו, מרשל טיטו, פידל קסטרו, סלבדור איינדה, פטריס לומומבה, איימה סוזר ואחמד בן בלה (Dabashi 2007: 132-133).

74 בשלהי 1952, מכוח החלטת האו"ם, יצאו כוחות בריטניה מארמת אירתארה, ואת מקומם תפסה ממשלה מקומית.

75 FO 371/108349, Political Department: General Correspondence, 28.7.1956

76 *Al-Ahram Weekly*, 1-7.11.2006 [25-31.7.1996], 'A Moment of Revelation', 76 <http://weekly.ahram.org.eg/2006/818/sc21.htm>. את הריאיון ערך חסני גנדי בשנת 1996, והוא פורסם מחדש בגיליון נובמבר 2006.

החווייה שמתאר חמיר דבאשי בספרו *Iran – A People Interrupted* קשורה לתקופת המהפכה האסלאמית באיראן ב-1979, אך רוח הדברים עשויה לשקף את 'נרידת הרעיונות' שעליה ניסיתי להצביע במאמר זה. מגמת הדה-קולוניזציה החלה במזרח אסיה בשלהי שנות הארבעים של המאה העשרים והתפשטה לאזורים אחרים. מאבק עממי אחד להשתחררות מהקולוניאליזם השפיע על המאבקים שכאו אחריו, וכל מאבק אנטי-קולוניאלי התעצב בהשפעתם של הוגים ושל חוויות שעברו התאמה לזמן ולמקום.

במאמר זה ניסיתי להצביע על התפשטות רעיון המסדקזם ועל השפעתו על המזרח התיכון כולו, ובייחוד על אימוצו במצרים. הרצון להתנער מעול הבריטים לא הגיע למצרים באפריל 1951 עם עליית מסדק לשלטון, ולא עם התחלת תהליך הלאמתה של תעשיית הנפט האיראנית, אך ללא ספק הוא צבר תאוצה רבה בעקבות האירועים שהתרחשו כמעט בו בזמן באיראן. ולכן במאמר ניסיתי להראות שבדיון הציבורי הפנימי במצרים ייצג מסדק מודל שאין שני לו להתמודדות עם הקולוניאליזם הבריטי.

התמודדותן של שתי המדינות עם אותם הקשיים קירבה ביניהן. איראן הקדימה את מצרים במאבק ואפשרה למצרים ללמוד מטעויותיהם של האיראנים, כפי שאכן עולה מעדויות שונות. מסדק היה מקור השראה במצרים, בעיקר נוכח חוסר יכולתה של ההנהגה המקומית לסחוף את הציבור, לקרוא את הלכי הרוח ולפעול בתקיפות נגד הנוכחות הבריטית במצרים ונגד הפגיעה בריבונותה ובעצמאותה הכלכלית.

כפי שהראיתי, מרגע בחירתו של מסדק לראשות ממשלת איראן והובלתו את תהליך הלאמתה של תעשיית הנפט, ביקשו המצרים להשתתף בתהליך הרחב יותר של ההתנגדות לבריטים ולהלאים את תעלת סואץ. לאורך כל התקופה סימל מסדק את הסיכוי להצליח במאבק. אמנם הדחתו באוגוסט 1953 הפתיעה את המצרים, אך היא חיזקה את דבקותם בדרכם. כוחו הגדול של המסדקזם היה שברגע האמת, כאשר עמדו המצרים להכריע בזכותם להלאים את תעלת סואץ, עיצבו מסדק, 'פרשת מסדק' והלקחים ממנה את החשיבה המצרית והשפיעו על הכרעתה של מצרים.

השפעתו של מסדק על הציבור, בארצו ומחוצה לה, נבעה במידה רבה מאישיותו המיוחדת. הדרך שהתנהל בה הייתה שונה מזו של כל דמות אחרת שנראתה בנוף הפוליטי עד אז. היותו בעל השכלה מערבית וחילוני לא תאמה את הדימוי של מנהיג המתנגד למערב, מי שעטה בדרך כלל מראה של איש דת קיצוני – איש מזוקן בלבוש מסורתי. נוסף על כך, מסדק עצמו לא ניסה להטמיע בהתנהגותו מנהגים חדשים או להשתנות כדי להתקבל במערב. מנהגים כמו קבלת אורחים במעונו בפיג'מה, החצנת חוליו ומנהגים נוספים שהציגו אותו באור מגוון כלפי חוץ, רק הגבירו את אהבת הציבור שלו אליו, אולי מפני שחשו שהוא לא שאף להיות מישהו אחר (גנרל,

אריסטוקרט או מתמערב), ולא ניסה להפוך את איראן ואת האיראנים ל'אירופה אשר באסיה'.

מסדק שאף להפוך את האידיאולוגיה שלו לאידיאולוגיה שתשנה את מערכת יחסי הכוחות במזרח התיכון כולו. כפי שראינו, בכמה הזדמנויות ניסה מסדק להפיץ את מסריו בביקורים במדינות המערב (הולנד, ארצות הברית וגרמניה) ובמדינות האזור (באמצעות שר החוץ פאטמי) והכריז על תמיכת איראן בכל מדינה שתלך בעקבותיה. המהלכים הללו התקבלו בהתלהבות במדינות אחדות ובחרדה במדינות אחרות. כך הפך מסדק לאלטרנטיבה רדיקלית ליחסי הכוחות שהתקיימו אז במזרח התיכון.

ההתנגדות לקולוניאליזם, הן במצרים הן באיראן, נמשכה עשרות שנים והתבססה על מחאות פוליטיות ועל אקטיביזם מועט. יוצאי דופן היו אירועים כמו ההפגנות ההמוניות של 1919 במצרים ומחאות הפועלים באבאדאן ב-1949. הבריטים התייחסו בביטול לפגישות השגרתיות שבהן דרשו מנהיגי ה'ופד' לקבוע לוחות זמנים ליציאת הכוחות ממצרים, וטענו בינם לבין עצמם שדעת הקהל בבריטניה לא תאפשר נסיגה ממצרים. יתר על כן, לפי הכנתם לא הייתה סיבה לסגת ממצרים.⁷⁷

במאמר זה הראיתי שעליית מסדק לשלטון, פעולותיו והוצאת הבריטים מאיראן, שימשו השראה לעם המצרי ולשלטונו במעברם ממחאה פוליטית ומשימוש בטרוריקה אנטי-קולוניאלית לפסים מעשיים. יתר על כן, כאשר היה מסדק לנושא בעל משמעות בשיח המצרי, הפנימו הבריטים שהסדר החביב עליהם לא יוכל להימשך עוד והבינו שמקרה אבאדאן עלול לחזור על עצמו במצרים. ככל שמדיניותו של מסדק קנתה לה אחיזה באיראן, כך גברה ההתנגדות לבריטים במצרים, לפחות מעל דפי העיתונים הגדולים.

למסדק היו כמה ייצוגים במצרים, וגורמים שונים במערכת הפוליטית המצרית השתמשו בהם לצורכיהם: למפלגת ה'ופד', בתקופה הסמוכה לעליית מסדק לשלטון, אפשר החיבור עמו לגייס שוב את תמיכת הציבור באמצעות האהדה שהציבור רחש לו, ובכך לחדש את הלגיטימציה שלה עצמה; בידי יריבי ה'ופד' (כמו 'האחים המוסלמים') שימש מסדק כלי לניגוח המפלגה על שזנחה את דרך המאבק לעצמאות; לאחר הפיכת 'הקצינים החופשיים' ביולי 1952 הפרשה הוצגה יותר ויותר כחזית של המזרח מול המערב.

לאורך המאמר הצגתי אישי ציבור ואנשי רוח מצרים, ובהם טה חסין וסיד קטב, שהושפעו רבות ממסדק, ובהתבטאויותיהם בזכותו ובזכות מאבקו חיזקו את הלגיטימציה שלו בשיח הציבורי. גם לאחר מהפכת 'הקצינים החופשיים' המשיך

מסדק לשמש מודל והוזכר בכל פעם בהקשר לאפשרות הלאמתה של תעלת סואץ ו'חיתוך זנב האריה', כדברי מוחמד חסנין היפל (Haykal 1986: 124-125). אפשר לומר שכוחו הגדול של מסדק ניכר בכך שגם שנים לאחר שהועלם מהזירה נותר שמו קשור למאבק האנטי-קולוניאלי שניהל. הוכחה לכך היא עצם אזכורם של מסדק ושל הפרשה הנקראת על שמו כל אימת שהתנהל דיון על הלאמת תעלת סואץ בישיבות הקצינים. גם הודאתו של אחד מראשי הקצינים חופשיים, סלאח סאלם, לאחר ההלאמה שמצרים חבה חוב אידיאולוגי למסדק,⁷⁸ תומכת בטענה שהעליתי במאמר זה.

ביבליוגרפיה

רשימת קיצורי שמות הארכיונים:

PRO Public Record Office
FO Foreign Office

רשימת מקורות:

מאמרים מתוך עיתונים בעברית:

נדבה, יוסף, 12.10.1951. 'מוסאדק בדורו – כאחשוורוש בדורו', הבוקר.
שירות הארץ, 21.11.1951. 'אלפי מצרים מפגינים לכבוד מוצדק "אויב האימפריאליזם"', הארץ.
ידיעה חדשותית, 22.1.1952. 'מוסאדק לא ביקר', על המשמר.

מאמרים מתוך עיתונים בערבית:

אל-שנאוי, כמאל, 10.10.1951. 'ת'ורת אל-סֶחֶף אל-בריטאניה עלא מסר', אל-אהראם, 8.
אל-שנאוי, כמאל, 17.10.1951. 'בריטאניה תלעב אל-שיטאן', אל-אהראם.
היפל, מוחמד חסנין, 22.8.1953. 'אל-אסראר מן וראא ת'ורת איראן', אח'באר אל-יום, 4.
חסיין, טה, 23.11.1951. 'מפח'רת אל-שרק', אל-אהראם.
מסדק, מוחמד, 23.11.1951. 'מן מסדק אלא אל-אמה אל-מסריה', אל-אהראם.
קטב, סיד, 21.11.1951. 'תחיה אלא מסדק', אל-אהראם.
מאמר מערכת, 7.5.1951. אל-אהראם.

78 FO 371/108349, Political Department: General Correspondence, 1954-1956

רעיונות נודדים: ביקור מסדק והמאבק האנטי-אימפריאלי במצרים

- ידיעה חדשותית, 26.9.1951. אל-אהראם.
מאמר מערכת, 13.11.1951. 'כפאח שעב', אל-אהראם.
מאמר מערכת, 20.11.1951. 'איאם איראן', אל-אהראם.
מאמר מערכת, 20.11.1951. 'דיף מסר אל-יום – אל-דפתור מסדק', אל-אהראם.
ידיעה חדשותית, 21.11.1951. 'אסתקבאל ראאע ללדפתור מסדק בטל איראן וועים חרבהא', אל-אהראם.
ידיעה חדשותית, 21.11.1951. אל-אהראם.
מאמר מערכת, 21.11.1951. 'שקיקתנא איראן', אל-אהראם.
ראיון עם מסדק, 21.11.1951. 'מסדק יקול: מסר עברת ען סדאקתהא לאיראן', אל-אהראם.
ראיון עם מסדק, 22.11.1951. 'אל-דפתור מסדק יקול: ארג'ו למסר ואיראן אן תפרדא אסתקלאלהמא עלא אל-דול', אל-אהראם.
ידיעה חדשותית, 23.11.1951. אל-אהראם.
ידיעה חדשותית, 26.12.1951. אל-אהראם.
ידיעה חדשותית, 27.11.1951. אל-אהראם.
ריאיון עם מסדק, 17.12.1951. אל-אהראם.
ריאיון עם כשאני, 13.5.1953. אח'באר אל-יום.
מאמר מערכת, 30.5.1953. 'סנתין לחכומת מסדק פי איראן', אח'באר אל-יום.
מאמר מערכת, 22.8.1953. אח'באר אל-יום.
מאמר מערכת, 27.3.1951. אל-מסרי.
ידיעה חדשותית, 26.9.1951. אל-מסרי.
מאמר מערכת, 20.8.1953. אל-מסרי.
מאמר מערכת, 23.8.1953. אל-מסרי.
מאמר מערכת, 25.8.1953. אל-מסרי.
ידיעה חדשותית, 21.1.1952. אל-סיאסה.

מאמרים מתוך עיתונים כאנגלית:

- AP, 21.11.1951. 'Mossadeq Meets Nahas Pasha', *The Jerusalem Post*.
Al-Ahram Weekly, 1-7.11.2006 [25-31.7.1996], 'A Moment of Revelation',
<http://weekly.ahram.org.eg/2006/818/sc21.htm>.
Editorial, 7.1.1952. 'Man of the Year – Challenge of the East', *Time*,
<http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,815775,00.html>.

מקורות נוספים:

איילון, עמי, 2000. תולדות העיתונות הערבית, ירושלים: משרד הביטחון – ההוצאה לאור.

ארליך, חגי, 2003. מצרים – האחות הבכירה, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
ג'מאל, עבד אל-נאסר, 1998 [1961]. הפילוסופיה של המהפכה (תרגום מערבית: חיים רביב), תל אביב: ירון גולן.

וטיקויטיס, פניוטיס ג', 2001 [1983]. תולדותיה של מצרים ממוחמד עלי ועד סאדאת (תרגום מאנגלית: י.נ.), ירושלים: מאגנס.

זוביידה, סמי, 2004 [1989]. אסלאם, העם והמדינה: רעיונות מדיניים ותנועות פוליטיות במזרח התיכון (תרגום מאנגלית: יוסי מילוא), באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

יאפ, מלקולם א', 1991. המזרח הקרוב למן מלחמת העולם הראשונה (תרגום מאנגלית: יוסי מילוא), ירושלים: מוסד ביאליק.

ירג'ין, דניאל, 1992 [1991]. השלל הגדול: החתירה הבלתי-נלאית לנפט, לכסף ולעוצמה (תרגום מאנגלית: עמנואל לוטם), תל אביב: דביר.

סיון, עמנואל, 1986. קנאי האסלאם, תל אביב: עם עובד.

סנט ג'והן, רוברט, 1962 [1960]. ה'בוס': סיפורו של ג'מאל עבד אל-נאצר (תרגום מאנגלית: אריה חשביה), תל-אביב: מערכות.

קינזר, סטיבן, 2005 [2003]. כל אנשי השאה: הפיכה אמריקאית ושורשי הטרור המזרח תיכוני (תרגום מאנגלית: מרב מילר), תל אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור.

Abrahamian, Ervand, 1982. *Iran Between Two Revolutions*, Princeton: Princeton University Press.

Abrahamian, Ervand, 1989. *Radical Islam: The Iranian Mojahedin*, London: I. B. Tauris.

Abrahamian, Ervand, 2008. *A History of Modern Iran*, Cambridge: Cambridge University Press.

Ayalon, Ami, 1995. *The Press in the Arab Middle East: A History*, New York: Oxford University Press.

Baker, Raymond William, 1979. *Egypt's Uncertain Revolution under Nasser and Sadat*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Beinin, Joel and Zachary Lockman, 1998. *Workers on the Nile: Nationalism, Communism, Islam, and the Egyptian Working Class, 1882-1954*, Cairo: American University in Cairo Press.

- Bennet, Tony, 1998. *Culture: A Reformer's Science*, London: Sage Publications.
- Bill, James A. and Wm. Roger Louis (eds.), 1988. *Musaddiq, Iranian Nationalism, and Oil*, London: I. B. Tauris.
- Botman, Selma, 1991. *Egypt – From Independence to Revolution, 1919-1952*, Syracuse: Syracuse University Press.
- Chubin, Shahram and Sepehr Zabih, 1974. *The Foreign Relations of Iran*, Berkeley: University of California Press.
- Chubin, Shahram, 1997. 'Iran', in: Yazid Sayigh and Avi Shlaim (eds.), *The Cold War and the Middle East*, Oxford: Clarendon Press.
- Dabashi, Hamid, 2007. *Iran: A People Interrupted*, New York: The New Press.
- Gordon, Joel, 1992. *Nasser's Blessed Movement: Egypt's Free Officers and the July Revolution*, New York: Oxford University Press.
- Haykal, Mohammad Hasanayn, 1986. *Cutting the Lion's Tail: Suez through Egyptian Eyes*, London: Andre Deutsch.
- Helleiner, Eric, 2002. 'Economic Nationalism as a Challenge to Economic Liberalism? Lessons from the 19th Century', *International Studies Quarterly* 46: 307-329.
- Hourani, Albert, 1992. *A History of the Arab People*, New York: Harvard University Press.
- Lapidus, Ira M., 1995. *A History of Islamic Societies*, New York: Cambridge University Press.
- Louis, Wm. Roger, 2006. *Ends of British Imperialism: The Scramble for Empire, Suez and Decolonization – Collected Essays*, London: I. B. Tauris.
- Lytle, Mark Hamilton, 1987. *The Origins of the Iranian-American Alliance, 1941-1953*, London: Holmes & Meier.
- Pennell, C. R., 2000. *Morocco Since 1830*, New York: New York University Press.
- Said, Edward W., 1983. *The World, the Text and the Critic*, Cambridge: Harvard University Press.
- Shechter, Relli, 2008. 'The Cultural Economy of Development in Egypt: Economic Nationalism, Hidden Economy and the Emergence of Mass Consumer Society during Sadat's *Infitah*', *Middle Eastern Studies* 44, 4: 571-583.